

Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai
Szerkeszti: Dankó Imre
58-59.

Barabás Jenő
Békés megye néprajza a XVIII. században

Gyula, 1964

Felelős kiadó: Dr. Dankó Imre
Kiadó főig. eng. sz.: 119-3085-964
Készült 1000 példányban 4,25 (A/% ív terjedelemben
64.9. 7587 Békés megyei Nyomdaipari Vállalat, Gyula

Bevezetés

Kísérletként bocsátjuk újtára ezt a munkát, amely elsőként próbál képet nyújtani egy meghatározott terület – jelen esetben egy közigazgatási egység – történeti néprajzáról. A feladat ellentmondásos: néphagyomány vizsgálat, kizárólagos írásos források alapján, de szépsége is ebben a nehézségben rejlik. Lehetséges-e egy tradicionális, szokásosan megfigyelésre és kikérdezésre épülően vizsgált kultúrának kizárólagos írásos forrásokra épülő megismerése? Tematikus elemzések során ilyen probléma nem támad a komplex látás igénye megköveteli, az újabb néprajzi gyakorlat ebben is előírja, ha van rá lehetőség, a forrás felhasználás többoldalúságát. Más a helyzet e munka során, amikor néprajzi összképet akarunk adni egy olyan távoli időszakról, ahova az emlékezet alig érhet el, nem segít a megfigyelés és kikérdezés, s többszű forrásfelhasználásról alig beszélhetünk, kizárólag írásos anyagra támaszkodunk.

Mégsem speciális történetírói feladatra akarunk vállalkozni – vallva azt, hogy szélesebb értelemben az etnográfus is *történet kutató* – probléma kiindulásunk néprajzi jellegű. Abban jelentkezik itt néprajzi szemlélet, hogy az élő anyag felvetette kérdésekre keressük a választ, a néprajzi kutatás útján *ma még* nagybárá csak feljegyzések segítségével elérhető korban. Így a forrásanyag jelleg csak másodsorban meghatározó erejű. Ma még nem tart ott a hazai néprajzi vizsgálódás, hogy a megfigyelt kultúra történeti rétegeztségében pontosan eligazodjék, s minden részletet időben el tudjon helyezni, bár az utóbbi évtizedekben ebben az irányban jelentős lépéseket tettünk.

Felmerül az a kérdés is, hogy a rendelkezésre álló adatok elégségesek-e egy néprajzi, tehát a *kulturális formákkal* foglalkozó vizsgálat számára. A récents anyag bőségéhez szokott szemnek a fellelhető anyag valóban rendkívül vérszegénynek fog tűnni, de ez több irányban is komoly tanulsággal szolgál. Úgy kell jelen esetben elvégezni ezt a kísérletet, hogy két csábító, de zsákutcába vezető lehetőséget elkerüljünk: az *etnográfiai utrahistorizmus és a vulgárnéprajziasság* csapdáját. Az előbbire tekintve éles határvonalat kell húzni a megye története és néprajza között, s igazodva az etnográfia szokásos útjához a figyelmet csupán a formákra koncentrálhattuk. Elvi szempontból feleslegesnek tűnhet egy ilyen éles határvonal meghúzása, a jelen fejlődési szakaszban azonban elengedhetetlen a néprajzi vizsgálat speciális jellegének hangsúlyozása, mert csak egy ilyen koncentráció teremtheti meg azokat az eljárásokat, amelyek segítségével ki lehet aknázni a néphagyomány forrásértékét. Erről ma még alig beszélhetünk, a néptörténet még nem támaszkodhat a tradíciókból kikövetkeztethető tanulságokra, ezért lehet ennyire vázlatos még a 200 év előtti néprajzi kép, bizonyosságul, hogy a néprajzi eredményekről nem mondhatunk le népünk múltjának szürkítési veszélye nélkül. A vulgárnéprajziasság veszélye abban jelentkezik, ha az elmúlt 60-80 év megfigyelésre épült anyagát minden további nélkül visszavetítjük a XVIII. századra. Ezt a lehetőséget még abban az esetben is elhárítottuk, amikor számos részletkérdésben egészen bizonyosak vagyunk jelenségek XVIII. századi létezésében. A közlés során óvakodtunk minden visszakövetkeztetéstől, néprajzi ismereteinket csak a szórványos, odavetett megjegyzések megfejtésére, értelmezésére használtuk. Hisszük, hogy a magyar néprajzi kutatás nem is a távoli időben el fog jutni arra a szintre, hogy a récents kultúra különböző korú rétegeit megnyugtató módon szét tudja választani, s akkor a népelet egy sokkal részletgazdagabb képét tudja nyújtani, mint most, amikor kellő hittel vindikálva csak írásos forrásokra támaszkodhatunk. Ehhez a célkitűzéshez akar e dolgozat egy lépéssel közelíteni.

Az a szerencsés helyzet adódott, hogy az aránylag gyér békési iratanyagban belül viszonylag sok néprajzi értékű forrásanyaggal rendelkezünk a XVIII. századból. Talán nincs is még egy olyan megyénk, ahonnan ennyi korabeli tájleírással, népismertetéssel találkozoznánk. Több krónika született ebben az időben, s ha ezek nem is azonosak a néprajzi leírással, az etnográfus sokat meríthet belőlük. Egy-egy odavetett megjegyzés a más irányú kutató érdeklődését fel sem kelti, de összefüggésbe helyezve sokat mondhat. Heroikus korszak Békés megye XVIII. százada – hasonlóan az egész alföldéhez – egy új honfoglalás zajlik le, a kietlen elvadult tájat kell meghódítani, életet teremtő földé szelídíteni, otthonná tenni. Könnyebb lenne erről hőskölteleményt, mint tudományos értekezést írni, s a száraz adatoknál jobban is érzékeltetné a parasztember nagyságát. Talán ez a honfoglaló heroizmus ihlette a század

krónikáit, Markovicz Mátyást, Petrik Ambrust, Tessedik Sámuelet műveik megírására, s utódaikat arra, hogy a műveiket az enyészetből kiásva közzé tegyék. Valóban, megbecsülése ez annak a népnek, amely a maga verejtekével a vad tájból bőségtermő rónát varázsolt.

Igyekezünk átnézni minden rendelkezésre álló XVIII. századi békési írásos forrást. Az igen jelentős mértékben kiadott anyagra vonatkozóan ez nehézséget nem jelentett. A kiadatlan forrásanyagot csak nagyon töredékesen aknáztuk ki, de tudjuk, hogy ez csak a század legvégén számottevőbb mennyiségű. A legfontosabb iratcsoportok kiadottak, s a viszonylag jó publikációs adottságok miatt reméljük, hogy a még előkerülő részadatok a nyújtott összképet csak igen csekély mértékben módosíthatják. A XVIII. századi és a XIX. század eleji krónikások, valamint a Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve 17 kötete, továbbá Banner János, Haán Lajos, Oláh György, Karácsonyi János, Zsilinszky Mihály és még számos más békési történetszemlélő forráskiadványai nélkül ez a feladat nem lett volna elvégezhető. Az esetleges eredmények tehát az ő alapozásaikon nyugsznak.

I.

A NÉPÉLET FŐ MEGHATÁROZÓI

Magyarországnak a XVIII. század elején a Bácska és Bánság után legjobban elpusztított vidéke Békés és Csongrád megye. Ami itt a török uralom végéig megmaradt, azt a súlyosan pusztító felszabadító háború különösen Gyula ostromlása során semmisítette meg. A nyugtalanságot Rákóczi szabadságharc sem tudta megszüntetni. A század első évtizedében a megmaradt lakosság ide-oda költözik, menekül, állandóan hullámzik. Konszolidálásról csak 1711 után beszélhetünk, de a felemelkedés igen lassú. Az 1550-ben nyilvántartott 3 városból és 68 községből alig maradt meg valami. A keresztény kézre került Gyula lakosságát mindössze a visszamaradt szerbek jelentették. Az 1701-ben itt megtelepült lakosság száma ezeket sem éri el, de két év múlva nekik is menekülniük kell. A szatmári béke után is itt maradt szerbek száma is annyira csekély, hogy románokat fogadnak be, s ez a népesség jelenti a várórséget. 1712-13-ban indul meg a magyarok beszivárgása a környékről, s viszonylag nagyobb számban jönnek katolikus magyarok Pest megye északi és Nógrád megye déli részéről. A román és magyar lakosság mellé 1724-25-ben sváb terület németek települnek be, is így lesz a város 3 nyelvű. Békés is teljesen elpusztul a felszabadító háborúk során, de 1699-ben a régi lakosok közül néhányan már visszatérnek, azonban 1703-ban Rákóczi parancsára Karcag vidékére költöznek, s csak 1711-ben térnek vissza, más elpusztult községek lakosságával gyarapodva. *Doboz* aránylag rövid ideig, 1685-98 között lakatlan, népessége 1703-ban újra menekülni kénytelen s csak 10 év múltán folytatódik békésben a legalább részben kontinuos lakosság fejlődése. *Öcsöd* kb. 15 év lakatlanság után 1700 táján népesedik be, de 3 év múlva újra menekülniük kell s csak 1714-ben térhetnek vissza. A lakosság egy része kétségtelenül Mezőtúrról települ ide. *Füzesgyarmat* 1689-ben elfutott lakói 1702-ben térnek vissza Szabolcs megyéből, majd egy év múlva ismét bujdokolniuk kell s a község 1711-12-ben népesül be újra, részben a régi lakosok visszatéréseivel. *Körösladány* 1685-ben elpusztul, 1699-ben kezd a lakosság visszaszállingózni, 1703-ban újra elfutnak, s csak 1712-ben ülik meg véglegesen régi és új családok a falut. *Szeghalom* lakosai 1686-ba kénytelenek vándorbotot fogni, de 1699-ben már visszatérnek, hogy 4 év múlva újra meneküljenek s csak a harcok elültével 1711-ben jönnek vissza. *Vésztő* lakosai 1683-ban futnak el, 1699-ben visszajönnek, de 1703-11 között ismét bujdokolnak.

Az említett helységeknél a pusztulás viszonylag a legkisebb és aránylag gyorsan talpra állnak. Itt a megtelepülők egy része, ha nem is középkori népesség egyenes folytatása, de a török idők hanyattatásai között nagyjából Békésből, kisebb mértékben Biharból összeverődött XVII. Századi lakosság leszármazottjának tekinthető Gyula kivételével. A többi településnél kontinuitásról még ilyen mértékben sem beszélhetünk. A szatmári békét követő nyugalmasabb években, különösen a birtokjogi kérdések elrendeződésével további új helységek keletkeznek. Az 1720-ig létrejövő további 5 település keletkezésében a földesúri szervezés már jobban közrejátszott, az előzőknél még csak spontán paraszti migrációról beszélhetünk. Az 1716-ban Gyulaváriban megülő 7 érsemjéni család helyfoglalása még spontán jellegűnek látszik, de már az 1718-ban megszállt Békéscsaba szlovák lakóit egy vállalkozó toborozta földesúri igényre a Rima és Szuha felső völgyének evangélikus falvaiból. Új, bár a környékről összeverődött lakossággal népesedik be a következő évben Gyoma, s ugyanekkor kapja első lakóit Kabáról Békésszentandrás, kikhez 3 év múlva még új, ismeretlen helyről származó jövevények, 1742-

ben pedig szlovákok is csatlakoznak. Békéscsabának tulajdonképpen már 1716-ban volt új lakossága, akik azonban 1720-ban otthagyták helyüket azzal az elég furcsa indoklással, hogy szökevények lévén nem érzik ott magukat biztonságban s még ez évben megalapítják *Köröstarcsát*. Valószínűbb, hogy nem tudnak összeférni az új telepeseikkel

Az 1720 után létrejövő 6 újabb település keletkezésében a földesúri telepítő szándék még határozottabban érvényre jut. annyiban is eltérnek a korábbi, nagyobbára spontán szerveződésektől, hogy Orosházától eltekintve nagyobbára idegen nyelvű népeiséget jelentenek. 1722-ben Nógrád megyei evangélikus szlovákok szállják meg *Szarvast*. 1720 körül Gyulaváriba román lakosság is kezd beszivárogni, de ott6 számukra már föld nem lévén a tiszttartó 1724-ben *Kétegyházára* telepíti le őket. 1723-ban telepíti le a gyulai jószágkormányzó *Mezőberény* első lakóit, Gömör és Nógrád megyei evangélikus szlovákokat, akikhez 1725-ben württembergi németek, 1731-ben pedig bihari és békési református magyarok csatlakoznak. 1731-ben tavaszán szállják meg *Endrőröt* 1722-től Nemeskereiben Lakó magyarok és szlovákok. 1744-ben alapítják meg *Orosházát* a Tolna megyei Zombárol áttelepülők, akikhez még több dunántúli megyéből (Vas, Veszprém) ide költöző evangélikus magyarok is csatlakoznak. a XVIII. század utolsó telepített falújaként jött létre *Tótkomlós* 1746 tavaszán Békésszentandrásról átköltöző evangélikus szlovákokból.

A század elején még valamennyi helységben csak gyér lakossággal találkozhatunk, de pár évtized alatt nemcsak anyagilag, de létszámban is rendkívül meg erősödnek. Ebben elsősorban a rendkívül magas természetes szaporulat játszott közre, amelyet a jó és bőséges termőföld el tudott tartani, de ugyanakkor számolni kell a környező területekről a században meg nem szűnő, de nehezen nyilvántartható lassú beszivárgással. 1711-ben a 9 kilenc helységben 2520 lakos él, s annak ellenére, hogy az 1939. évi pestis megharmadolja a lakosságot, az első népszámlálás 1784-87-ben 19 helységben már 68 360 lelket talál. E korszak népmozgásairól még annyit lehet megemlíteni, hogy az 1717-ben újratelepült *Gerla* lakói 1731-ben Gyulára és Békésre húzódnak s ezzel a falú végleg megszűnik. Hasonló *Fás* község sorsa, 1728-ban nagyobbára Okányból származó reformátusok ülik meg, de ezek 1749-ben otthagyták és Körösladányra költöznek. Csak 9 évig, 1731-ig volt lakott *Nemeskereki* is. Különböző társadalmi, gazdasági okokkal összefüggően egyes települések már a század folyamán új rajokat bocsátanak ki. Szarvasról kirajzók alapítanak új telepet az Arad megyei Apatelkén 1747-ben. Elsősorban békési áttelepülők, főleg szarvasiak vetik meg az alapját 1753-ban az új Nyíregyházának. 1784-ben orosházaiak kaptak engedélyt a Temes megyei Szőlős benépesítésére, ahonnan később Fazekasvarsándra költöznek. Valójában azonban nem kell egy tényleges népfölöslegre gondolnunk, a megye ekkor még igen gyéren lakott. Az országhatáron belül Békés, Csongrád és Csanád területén alacsonyabb népsűrűséggel csak Maramaros megyében találkozunk.

Az államhatalom megszilárdulásának első lépéseként helyreállítják 1699-ben a megyeszervezetet, de akkor a főispán kinevezésénél több lényegében nem történt. A megyeszervezet működése valójában csak 1715-ben indul meg. Miután a régi földbirtokos osztály részben kihalt, részben elvesztette minden kapcsolatát a megyével s így birtokjogát nem igazolhatta, a központi hatalom könnyen rá tudta tenni a kezét a jóformán lakatlan területre. Mint kincstári birtokot adja át, illetve el a megye jelentős részét a király 1720-ban Harruckern János Györgynek, aki tovább kerekíti birtokait s Kétegyháza, Gyulavári, valamint Békésszentandrás és Tótkomlós kivételével az egész megye földesura lesz. Előbbi kettő a Löwenburg, illetve Andrassy család, az utóbbiak a Daróczi-Rudnyánszky família birtoka. Lényegében e 3 család s leszármazottaik kezén van az egész megye a XVIII. (Az adatokat a jegyzékben felsorolt irodalomból merítettük)

A termelőerők növekedése minden vonatkozásban megfigyelhető. Gyulán 1720-ban csak 900 hold volt bevetve, 1880-ban már 12 000. (24/69) 1773-ban a megyében kereken 57 000 hold szántót, 8000 igás ökröt, 18 000 lovat találnak az összeírók. (11/110-13) A század elején minden községben szabadfoglalás dívik, ki-ki tehetségéhez, azaz munkaerejéhez képest foghat fel földet. A század közepétől ugyan fokozatosan megszűnik a szabadfoglalás, de a kialakuló pusztai bérletek újabb földszerzési lehetőséget jelentenek. Ezek elég bőségesen állnak rendelkezésre s nagymértékben hozzájárulnak a parasztság differenciálódásához.(24/68) Az 1770-es évek úrbérrendezéséig lényegében valamennyi helység cenзуalista, s a robotot később is döntő mértékben készpénzben váltják meg. A munkaerő

csekélysege s a rossz értékesítési viszonyok következtében allodiális gazdálkodás a XVIII. században alig alakul ki. A parasztság differenciálódása lényegesen nem tér el az országos átlagtól. (24/82-3)

A század első felében a megye tájilag rendkívül sivár képet mutat. Vadvizek, zsombék, nádas, gazzal felvert pusztaság fogadja az új telepeseket. Markovicznak a század közepéről kelt (Haán publikálásában 1748-ba datált, de helyesebben talán 1760-ban írt) leírása is még a táj elavult állapotát mutatja. A vizenyők mocsarak, az ember nagyságú gaz az élősdiek tanyája. Óriási feladat ezt a leromlott területet kultúrtájává változtatni. E tekintetben jelentős előrehaladást figyelhetünk meg ugyan, de még a század végén is sok a tennivaló, különösen a vízszabályozás tekintetében. A megye nagy részét állandóan víz borítja, s a XVIII. században a lecsapolás ügyében csak csekély jelentőségű lépések történtek. A mezőségi táj igénybevétele lényegében befejeződött. Vagy felszántották a parlagot, vagy legalább legelőként hasznosítva szelídítették. Minden község határában szőlőket, gyümölcsösöket telepítettek, utakat jelöltek ki, s lerakták a kultúrtájává alakítás alapjait.

II.

A TERMELŐ TEVÉKENYSÉG FAJTÁI ÉS FORMÁI

1. A természeti környezet elemi kihasználása

A háborús pusztítást követő nagymérvű visszaesés ellenére sem alapvető a létfenntartás egészében már a század elején sem a táj nyújtotta lehetőségek passzív kihasználására épülő élelemszerző tevékenység. A visszatérő régi lakosok vagy az új telepések a földet rögtön művelés alá fogják, állatokat tenyésztenek s létfenntartásukat termelő tevékenységre építik. Mégis a század folyamán állandóan nyomom kísérhető – ha csökkenő tendenciával is – a mainál lényegesebb méretű gyűjtögető, vadászó, halászó, méhészkedő tevékenység. Legfeljebb a megülést követő 1-2 átmeneti évben lehetett számottevőbb ezek jelentősége. Gerláról jegyezték fel 1715-ben, hogy a lakosság nagyobb részt halászatból, vadászatból, fafaragásból élt. (17/127) Más vallomás is szól arról, hogy „hol halászással, hol csíkászással, hol kaszással, hol marhajárással és vadászással éltek”. (15/19) Az tény, hogy Békés község csak 1842-ben rendeli el, hogy a réti vizek halászata, a csíkászás és madarászás ezután csak bérlet alapján történhet, utal e tekintetben a korában nagyobb jogi lehetőségekre. (7/71) Mégis nagy egészében az látszik, hogy a fenti zsákmányoló jellegű tevékenység még a század elején is csak kivételesen, átmenetileg volt alapvető jelentőségű.

A megye egész területe, de különösen a Körösök vidéke Bövelkedik Nádban és gyékényben. Mindkettőt általánosan használják építkezéshez, tetőfedésre, tüzelésre. A mezőségi terület sokféle vad növényét is felhasználják. Szlovákul *oman*-nak nevezett radix inula, örvényfű füstjét használták a szűnyogok elűzésére. (12/289) A taplót pótolta az artemisia (szlovákul cernobyl) vadüröm, amelynek megszáradt leveleit összegöngyölik míg gyapotszerűen puha lesz s akkor tapló helyett tűzgyújtásra használják. (12/291) Mindkét növény használatát Markovicz ismerteti, megadva a latin és szlovák elnevezést, ami arra utal, hogy a szlovákok használták. Tanulságos lenne annak tisztázása, hogy ez helyi gyakorlat volt-e, vagy ismeretét felvidéki telepések hozták magukkal. A század közepéig sűrűn emlegetik a teknősbékát, amelyeket a mocsarakban bőségesen lehetett fogni s néhány hely szolgáltatásában is találkoztunk velük. (27/481) A század végére valamennyire megritkulhattak, mert Petrik már csak Vésztőt emeli ki, ahol sok rákot szoktak fogni és teknősbékáról is híres. (23/27)

Az Öcsödiek halásztevékenységéről mindjárt megtelepedésük után van tudomásunk. (13/264 és 12/260) A Körös halgazdaságáról Markovicz is emlékezik. Pozsár, keszeg, fehér és fekete rákbőséggel található benne. (12/290) Petrik említi még a potykát, harcsát, márnát, süllőt, tzompót, kárászt, sügért, menyhalat, haltsikot, tsukat, sőt ahol nagyobb a Körös vize ott tokot és ketsegét is szoktak fogni. (23/48) A hálnak a táplálkozásban nagy jelentősége volt. Tudjuk, hogy leggyakrabban hálóval szokták fogni, s 1735-ben említenek „egy ketzét kötelestül vasastul egy csömpölt egy Leső hálóstul” továbbá „egy csömpölly Pok Halostul”. (16/104) Valószínű marázsa hálót jelent az 1728-ban marossa néven felbukkanó halász eszköz. (16/106) A szigony használatára először 1717-ből vannak adatok. Amikor a boszorkánysággal vádolt Sánta János a tilalmas Körösben halászott, figyelmeztették, hogy ezért meg fogják büntetni. Ő hetykén válaszolta: akkor megtesz, hogy a Körösben senki sem fog halat

fogni. Amikor egyszer „a mély Körösben halászván a fenekén meglátta a halat” mondta társának, hogy üsse meg de az nem látta, amit meg is mondott neki. „Arra meg ő csak megütötte a szigonyral és mindjárt feljött a hal.”(22/146) Tessedik is írja, hogy a szigonyos halászat a század végén még mindig szokásban van.(27/57)

A műveletlen tájon elég sok vadállat élt, főleg kisebb négylábúak és madarak. Bőségben van róka, nem ritka az őz és dámvad, kevesebb a szarvas. Ez utóbbit az első telepések még nyíllal is vadászták.(12/297) A nádasokban sok farkas tanyázik, irtásukat a megye 1736-ban már elrendeli, összesen 72 farkasfej beszolgáltatását írva elő. Ezt a rendelkezést később többször megismétlik. Ugyanígy kötelező a verebek, varjak, szarkák, csókák pusztítása. 1775-ben 26 838 varjú-csóka, 80 514 veréb és 36 farkas beadására kötelezik a lakosságot.811/127-28 Ez az adat mutatja, hogy a nagyobb ragadozóknak, mint a farkasoknak a száma már csökkent. Úgy látszik egy ideig a lakosság fegyverviselését nem tiltották, mert 1797-ben, amikor a katonaság kócsagtollat kér a megyétől, itt elrendelik, hogy a szolgabíró – miután az uradalmi tisztartó a köznéptől a puskákat beszedte – a fegyvereket vegye át és a nép közt ossza ki. (11/129) Makovicz szerint a farkast lóhátról vadászták és amikor már kifáradt, törrel, buzogánnyal vagy valamilyen más fegyverrel ejtették el.(12/290) A ragadozók irtásától eltekintve azonban a század második felében a parasztnak tiltják a vadászatot. 1746-ban tűnik fel az első helyi rendelkezés a vadászat tilalmáról.(19/1746) 1765-ben nemcsak a lőfegyverekkel való vadászatot tiltják meg, hanem azt is meghagyják: aki „kopókkal, agarakkal is fogdossa a vadat, katonának fog besoroztatni”.(3/63) Később még többször szabályozzák a vadászat rendjét, de a tilalom változatlanul fennáll.

Különösen gazdag volt a terület vadmadarakban. Túzok, fácán, gólya, daru, vadlúd, hattyú(12/290) fajtyúk, kócsag, szártsa és még sok apróbb- nagyobb madár fészkel a nádasokban, csalitokban.(23/48) Nyilván ezek tojását gyűjtögettek, némelyik húsát fogyasztották, de a források főleg a kócsag és daru tollának értékéről beszélnek. A díszes tollakat a katonák is nagyon keresték és távoli vidékekre is elszállították. A század végére fátzán és a császármadár a használatba vett földterület megnövekedése miatt már igen megritkult.(23/47) Még 1797-ben is küld a megye kócsagtollat a bécsi testőröknek. A darvak sok kárt okoztak, mert a vetéseket lelegelték.(7/56)

A híres békési méhészet nyomait a XVIII. században is megfigyelhetők. Egy 1761. évi tanúvallomás *pusztai méhészt embereket* emleget. (Károlyi llt. Harruckern Fasc. D. 7.) Úgy látszik, vesszőkásokat használtak. Legalábbis a forrásokban *méhkosárnak való vesszővel* találkozunk.(22/106) A század végén jelennek meg a kaptárak, de lehet, hogy nem paraszti kézen.(26/77) Bizonyos mértékig akadályozhatta a méhészet fejlődését, hogy 3 évi adómentesség után 10 kas fölött már porciót kellett adni.(26/50)

2. Földművelés

Szórványos esetektől eltekintve a földművelés már a század elején is a lakosság nagyfontosságú termelő tevékenysége a megye egész területén. Elsősorban a szemtermelés a jelentős, az egyéb növények szerepe ekkor még alárendeltebb. A megművelt terület e század elején még csekély, de a népesség növekedésével kiterjed, 1773-ban már egy főre esően közel egy holdat fognak eke alá. Legtöbbet Csabán, Orosházán és Szarvason, legkevesebbet Váriban, Vésztőn, Dobozom és Kétegyházán.(11/110-13)

A földhasználat jogi rendje eléggé egységes. Az 1715-20. évi összeírás valamennyi helységben a szabadfoglalás rendszerét tanúsítja. Jobbágytelekről az úrbérezésig formai tekintetben nem beszélhetünk.(24-67) Kezdetben ki-ki annyi földet foghat fel a határában, amennyit anyagi ereje elbír. A község határához tartozó szabad földek elfogyása után a pusztákon lehet földet felfogni vagy bérbe venni. 1746-ban a gyulai uradalom figyelmezteti az egyes helyiségeket, hogy új jövevényeket ne fogadjanak be, mert az nem kap földet. A bírák a *földet osszák* igazságosan a szegények és gazdagok között a földeket tisztogassák, gondozzák. (19/1746) A művelődési rendet tekintve az 1715-20-as összeírás nemcsak a megyére általánosságban, hanem egyes helységeknél is, Gyoma, Vésztő, Gyarmat, Szeghalom, Ladány, Tarcsa, Doboz, Békés, Gyula, Vári, Csaba rögzíti a fordulórendszer hiányát. Ez a helyzet általánosan később is fennmarad, s az egész megyében a továbbiak során sem alakul ki két vagy több nyomás rendszere. Legfeljebb 1-2 helységnél valószínűsíthető, hogy kisebb határrészen átmeneti-

leg művelési kényszer dívott, mint pl. Szarvason. Az egész megyében éppúgy mint az Alföld nagy részén egy másfajta művelési rendszer uralkodott, amit leghelyesebb *szállásrendszernek* nevezni. Lényege ennek az, hogy a földesúri tulajdonú, de a paraszti birtoklásban levő földek nagyobb darab családonként 1-2, legfeljebb 3-4 parcellában fekszenek. Ezt a nagyobb területet nevezték *szállásföldnek*, *szállásnak*, amelyen kötetlen művelés folyt, tetszés szerint használták kaszálónak, szántónak, vagy parlagon hagyták. Az egész megművelt határ mellett elhelyezkedő szállásföldről állt, amelyen nem lehet alkalmazni művelési kényszert. Ez a szisztéma a szabad foglaltsági jogi rendjére épül. Eltekintve a XVII. századi szállásföldről, ennek a rendszernek a létét már a XVIII. század elejétől több helységeben jól nyomon lehet kísérni. Egy 1723. évi összeírás Gyulán 28 szállást tart nyilván (Károlyi Ilt. Harruckern Fasc. D. 38.) Csaba és Gyula között egy tanúvallomás a század első évtizedeiben meg-lévő szállásokról beszél. (uo. Fasc. C. 47) 1738-ban a szolgabíró rendeli el a békési szállások megvizsgálását. (14/99) A század második felében szinte minden helységekből kerülnek elő bőséges szállásadatok, s különösen a térképek igazolják a rendszer kiterjedt voltát. Lényeges jellemvonásuk a szállásföldeknek az, hogy gyakorlatilag örökíthetők, apáról fiúra szállnak.

A termesztett növények közül a korszakban legnagyobb jelentősége a *búzának* van. Ezen kívül elég gyakran látszik a köles termelése, sőt a század második felében a *kukorica* ültetése is. Az úrbéri összeírások szerint a földesúrnak *kenderből* és *lenből* tizedet kell adni. Ezek mellett árpat, kisebb mértékben rozsot, cirkot, lencsét, babot, tököt, dinnyét, többféle répát, murkot, fokhagymát, több kerti veteményt, vöröshagymát, káposztát, salátát, a gyümölcsök közül főleg szilvát (*szilváskertekben*), körtét, őszibarackot termelnek. (12/289) A zabtermelés mértékét csak kevéssé jelzi az a megállapítás, hogy mindig zabhiány van, hisz ez csak a katonaság igényét fejezte ki. (19/1766), de számottevő nem lehetett. Úgy látszik a dinnyetermelés jelentős, mert Békés község már 1715-ben *dinnyekémlőt*, azaz csösztet alkalmaz, (7/49) ami arra utal, hogy ültetése korábbi hagyományokra épült. Markovicz a gyümölcs és szőlőtermelés állapotáról igen tartózkodóan nyilatkozik, de észreveszi, hogy a lehetőségek kedvezőek volnának. (12/289) Más forrásból azt látjuk, hogy minden helységeben foglalkoznak a házi szükséglet kielégítésének szintjéig szőlőtermeléssel, *szőlőkertekben*. A fejlődést jelzi Petiknek? Erről a kérdéssel már kedvezőbb nyilatkozata, megállapítva az *alma*, *körtvély*, *barack*, *szilva*, valamint *tseresznye*, *meggy*, *dió* és *eper* bőségét, úgyszintén a *kerti szőlők* alkalmanként gazdag hozamát. (23/46) Nyilván hosszabb időszak nyugodtabb fejlődése alakította ki a gyümölcs és szőlőtermelés feltételeit. Takarmánynövényeket még nem termelnek, ezek vetése csak. Század elején veszi kezdetét. (27/82)

A földművelés technikájában a speciális alföldi eljárások változnak az országosan ismert formákkal. Általában egyszer szántják a földet, attól függően, hogy mikor vetnek bele, tavasszal vagy ősszel. December közepéig többnyire még lehet szántani, s ha jó az idő, enyhe a tél, felenged a fagy akkor már februárban megkezdik újra a szántást. (12/291) A szántásnak a vetési idővel való megegyezése inkább az alávetés, mint a fölévetés mellett szól. A század végén néha már második szántásról is beszélnek, de ez gyakori akkor sem lehetett még., annak ellenére, békési leírásban Bél Mátyás is propagálja a többszöri szántást, mondván, hogy aki egyszer szánt egy kenyert eszik, aki kétszer az kettőt, aki háromszor az hármat. (4/8) Ha az ekéről nem is, de a vasáról rendelkezünk korabeli ábrázolással. Az 1708. évi dátumot magán viselő mezőberényi községi pecsét egy aszimmetrikus ekevasat mutat, ami a négyrészes talpas ekék mellett bizonyít. Feltehetően megegyezett a XIX. századból ismert szeghalmi ekével. (NÉ. 29. 13) A szántás az egész feudális korra jellemzően 4-6 ökörrrel történt. A korabeli megfigyelő csodálkozik, hogy bár a környéken semmiféle kő nincs, a szántás két ökörrrel mégis lehetetlen. (12/291) A borona formájáról nem tudunk semmit, de a boronálás a munkamenet szerves része. (14/106) Nyilván fából volt, mert azt tudjuk, hogy Szarvason 1814-ben is még csak 2 vasborona akadt – hengerből is ugyanennyi – de lehet, hogy ezek sem parasztgazdaságban. (26/82)

A korabeli adatokból világosan kitűnik, hogy a szemnyerés általános módja a nyomtatás volt. (12/292) Szabadban nyomtattak, legalább két ember dolgozott 4 lóval, a felszórást is *nyomtató emberek* végezték. Marhával való nyomtatásnak nem akadunk nyomára. Problematikusabb a learatott gabonának a kezelése. A kaszával való aratás tekintetében kétség aligha lehet, még a földi is hamar elsajátították, legalábbis a sarlóval való aratással nem találkozunk. A kévébe kötés, vagy csomóba rakás egymás mellett élhetett. Markovicz egyik adata szerint a learatott „*mergentibusque colligatum frumentum*” a mezőm vagy szállások mellett kerül kinyomtatásra. (12/292) Egy 1786. évi árszabály szerint egy hold

ugar föld vetéséért, aratásáért, felkötéséért, 4 ember által 1 napra 2 F. bérösszeget kell fizetni.(14/106) Lehetséges, hogy a források egynémelyikében egy idealizált hivatalos állapot tükröződik, amely nem a valóságból indul ki, de mégis fel kell tételeznünk a gabonának kévébe való kötését. Ezt valószínűsíti egy 1722. évi tanúvallomás is, amely az egykori szarvasi török aga földjén lévő *búzakeresztről* emlékezik. (13/259) Megerősíti ezt a feltételezést, hogy a XIX. század végén e tekintetben ugyancsak két-féle eljárás élt egymás mellett.

Érdekes módon az említett árlimitáció különbséget tesz az ugarművelés és a szállásművelés között. Előbbi *első szántása* 1F., *második szántása*, vetése, boronálása 1. F. 8kr., *aratása, felkötése* 4 ember által 1 nap 2F., gabonának *szérűre vitele* 48 kr., *elnyomatása 2 ember 4 ló által 1f: 4 kr.*, felszórása 1/4nap 2 ember által 1F. 15kr. Viszont a szállási föld 1 holdjába búzának, árpának, zabnak („mivel tavasszal pévát eszik a jószág”) szántása, vetése és boronálása 1F.,191/3Kr., az itt termelt *élet* behordása 30kr., elnyomatása 2 ember 4 ló által („mivel a szalmának több hasznát veszi”) 1F., 26kr.(14/106) A szálláson tehát a behordás és nyomtatás napszámhátré válik valamivel alacsonyabb. A betakarítás júliusban úgy látszik befejeződhetett, mert 1738. aug. 8-án a heves orkán elpusztítja a termést egy részét, ti. azt, amely a megkésített tizedelés miatt még a mezőn maradt.(26/25)

A kasza élesítésére szánt *üllőt* és *kalapácsot* 1735-ben említik. Ugyanekkor tűnik fel először a *vasvilla*, amit később többször emlegetnek. (30/85-98) A szekér még fatengelyes volt, elég jól vasalt. A megvasalt hátsó tengelyen 2 karikát említenek.(30/85-89) A *pengőkarika* a tengelyre kerül, míg a *persely* a karikaagy két végét fogja össze.(16/226) *Vas kerékszög* mellett *vas csikótó*, *vasas kiska*, *vas löcs*, sokféle *szeg* és *karika*, *saroglyáról való lánc* bizonyítja, hogy a járművek készítésében a kovácsoknak milyen szerepük volt.(30/85-89)

A gabonafélék tárolása elsősorban vermekben történt, legalábbis Markovicz mint általánosan elterjedt gyakorlatot említik.(12/292) A zsákban való tárolás az *életes zsák* a század során gyakran feltűnik.(28/65) A gabona mértékegysége a *véka* a földek nagyságát is így jelzik helyenként, bár a hold mérték – nyilván hivatalos – a forrásokban gyakran szerepel. 1756-ban említik, hogy tehéncsordás bére tehenenként *egy tők búza*, s 6 tökkel kell lennie egy vékának.(14/87)

A század végén a gabona, kukorica és dinnye látszik a legjelentősebb terménynek. A korábban felsorolt növényfajták inkább csak családi igények kielégítését szolgálják, nagyobb mérvű piaci termelésük a rendelkezésre álló adatokból nem tűnik ki. Nincs kiemelkedő jelentősége a szőlőnek sem, bár a felsoroltak után mégis ez látszik legfontosabbnak. A települések megszilárdulását követő években szőlőültetésre mindenütt határozott törekvéseket látunk. Úgy látszik néhányan Nagyvárad környékén is bírtak szőlőket.(13/118) a szőlőmunka menetét egy 1788. évi árlimitáció nyomán körvonalazhatjuk. Első teendő a *nyitás*, majd a *metszés*, *bevágás*, *felkötés*, *keverés*, utoljára az *érés alá kapálás* s ősszel az *elfedés* szükséges.(14/106) Eszerint 4-5 kapálás volt szokásos. 1790-ben említik a *metsző kést* – sajnos formai jelölés nélkül – ami érték lehetett, mert a szőlő eladása alkalmával a 12 *akós hordó* mellett ezt is feljegyezték.(8/53) A szüreten 6 *szedő*, 2 férfi *puttonos* és *szűrő* munkabérént szabályozták. (14/107). Szőlőpréssel nem találkozunk, ami annyit legalábbis valószínűsít, hogy használata nem lehetett általános.

Már a negyvenes, ötvenes évtizedben feltűnik a mezőgazdasági bérmunka alkalmazása. A bérmunkások részben a helyben lakó nincstelenek, részben főleg az Erdélyből jövő vándormunkások közül kerülnek ki. Vannak köztük egész évre szóló béresek, vagy csak nyári munkára szegődnek, esetleg csak meghatározott munkára. A vándormunkások nyomorúságos élete Markovicznak is feltűnik, fő táplálékuk a vöröshagyma, ecet, lencse, fokhagyma és kukorica.(12/290) A század végére a zsellérek száma ugyan jelentősen megnő, viszont a munkaalkalom is kiterjedélyesedik, s így lényegében az egész században munkaerő hiánnyal lehet számolni.(24/72) Az éves szolgák munkakezdésének ideje január 1.(11/107)

Egy parasztság felszereltségének jellemzésére ide iktatunk egy vagyonelejtárt, amit 1779-ben vettek fel Orosházán. 4 ökör, 2 tinó, 2 tehén, 2 üsző, 1 ökorborjú, 5 kanca, 4 csikó, 1 sertés 4 esztendő malacal. Ház szállással. Hidasok. Fejsze, fűrész, szekerce, vonyókés, vésű, ráspo, furu. 1 szál vas, 4 sarló, 3

kasza, 1 nyél örvöstül, egy üllő, 2 kalapáccsal. Békó, egy lánc, 1 vas gereblye, 1 kútásó kötél, aprólék vas, 2 ásó, 1 vasvilla, 8 új zsák, 8 régi, 2 ponyva. 3 dézsa, 1 szapuló, 3 teknyő, 2 szita, 1 rosta, 1 hombár, 2 vasfazék, 2 serpenyő, 1 ruhaszárító kötél. Szőlő edénnyel együtt.(28/221-22)

3. Állattartás

A korabeli krónikások éppúgy, mint más jellegű források hangsúlyozzák az állattartás jelentőségét. Normális időjárási viszonyok között a kiterjedt s még intenzívebb művelés alá nem fogott pusztákon a jószág bőséges legelőt talált. A század közepén nem ritka az olyan gazda, akinek 60-80 marhája, 20-30 lova, esetleg saját kanásza és juhásza van. 12/289) Az állatállomány fejlődésének legfőbb korlátja a sűrűn ismétlődő természeti csapás, aszály, vihar, áradás, kemény tél, dögvész és járványok.

Az 1747. ápr. 22-i fergetegről tudjuk, hogy 64 ökröt, 195 tehenet, 534 tinó üszőt, 270 borjút, 142 lovat, 72 csikót, 290 juhot, 98 sertést pusztított el. Megyeszerte nagy volt a kár, Legnagyobb Csabán, legkisebb a Sárrét nádasokkal védett falvaiban. 1768-ban az aszály pusztított, s a szárazság miatt a Békésiek kénytelenek voltak állataikat Biharba és a Bánságba hajtani.(11/127) 1794-95 telén olyan nagy volt a takarmányínség, hogy némely gazdának minden állata elhullott, mások kénytelenek voltak marháikat messze vidékre, mocsarakba hajtani, ott drága pénzen vett sással, náddal kiteleltetni, s mégis amikor az állatok haza jutottak, egy részük idehaza pusztult el. Némely tanyán nagy rakásban hevertek az állatok hullái.(26/78) Mindezek az adatok külterjes, rideg állattenyésztés létét igazolták, ami iránt különben kétség sem merülhet fel. Jól látszik az időjárási viszonyoktól szabályozott nem ritka transzhumálás is.

Az állattartás másik gátja a legelők nagymennyiségű élősdije, amely még a század közepén is súlyos veszélyt jelentett. Miért lenne túlzott Markovicz állítása, amely szerint a vérszívó rovarok az egyedül kóborló marha életét is kioltják. Különösen a nyári hónapok derült, szélcsendes napjain jelentettek veszélyt. Ilyenkor megtámadják a kocsiba fogott lovat s az kínjában földre veti magát, hogy szabaduljon szipolyozótól. Pokrócot kell az ilyen időben a lovakra borítani és ökörfarkbojttal üzni a bögölyöket. Esős vagy szeles időben a bögölyök megbújnak a gazban s kisebb veszélyt jelentenek az állatnak, utazónak. Enyhülést csak az augusztus vége hoz, Amikor Erdély felől tömegével özönlenek a sereglők, és felfalják a veszedelmes rovarokat.(12/288)

Rendes időjárási viszonyok mellett a békési pusztákon igen alkalmas legelőket lehet találni. Jóféle pázsitfűvek tenyésznek, a *komosin* és a *szőrű*, amit a jószág kedvel.(4/5) Vonzotta is a jó legelő a vállalkozó szellemű bérlőket, főleg örményeket és más erdélyieket, akik igen kiterjedt bérleteket szereztek itt. A bérlők ezután Erdélyben és Moldvában fiatal, sovány állatokat vásároltak, a békési legelőkön hizlalták őket, s egészen Bécsig kereskedtek velük.(12/290) Természetesen nemcsak idegen bérlők legeltettek, amint egy-egy község megerősödött hamarosan pásztort fogadott, néha többet is, hogy a gazdák állatait legeltesse. Békés község már 1715-ben alkalmaz *ökörpásztort* és *csikóst*. Az előbbieknél bére 9 dénár minden ökör után, továbbá párjától egy kenyér, s bocskornak való fél marhabőr, utóbbi minden ló után 27 dénár, párjától szintén egy kenyér s 3 véka alá való szántást kapott.(7/49) A legelők minőségét úgy javították, hogy tavasszal a visszamaradt s elszáradt növényzetet meggyújtották. Markovicz félelmesként írja le a gypégetést, a közel s távolban mindenütt lánggal lobogó pusztaságot.(12/293) 1766 őszén az uradalom panaszt tett a megyénél a rétyújtogatás miatt, amelyből károk származtak s a megijedt megye keményen fenyegeti a gyújtogatókat, mondván, hogy akit megkapnak „meg keserül a tejet mellyet a nnyábúl szopott”. (19/1766) Néhány évvel később azonban korántsem ilyen szigorúak, s fenntartják ugyan a tilalmat a mezők égetéséről „a végre, hogy a réteket és nádasokat ez által a gazbúl ki tisztítsák” de meghajolva az objektív szükséglet előtt lehetségesnek tartják, hogy kellő körültekintéssel, csoportosan, tavasszal ilyen égetést végrehajtsanak. (19/1774) Az állatok egy része többnyire télen is legelőn tartózkodott, amíg csak vastagabb hó nem borította a tájat s már tudtak maguknak élelmet keresni.(12/290-91)

A rideg tartás kétségtelenül jelentős volta ellenére sem volna helyes a legeltető gazdálkodás kizárólagosságára gondolni. Tudjuk, hogy a század elejétől eléggé rendszeres a katonaság számára a szénajáradék adása, így tehát volt szénagazdálkodás, még saját szükségletre is. A katonaságnak szállított sze-

kér széna hosszúsága 2 öl, magassága 1 öl.(18/297) A göbolyösök gyakori emlegetése a rendszeres ökörhízlalásról tanúskodik. A téli takarmányozás szokásos voltát Markovicz is említi. A szénát és a szalmát a mezőre, a szállásra egy helyre gyűjtik s hidegebb, havasabb télben az állatokat ezen teleltetik.(12/292) Az istállók kora megléte és általános volta is a kezes tartás jelentőségét igazolja. Sokszor ezek az istállók bizonyára egészen kezdetleges építmények lehetnek s Tessedik az 1795. évi nagy pusztulást nem annyira a hidegnek, mint inkább gyatra voltának tulajdonítja.(27/26). 1740-ben a megyében annyi széna termelt, hogy eltöltjék szénakaszálás céljából más megyébe való szerződést.(10/65). Ennek ellenére elége rendszernek tekinthetjük a hámos ökrök pelyvával etetését.(14/106). A század második felében az úrbéri összeírások alapján ismerjük a kaszálók kiterjedését, ami a meg növekedett takarmánygazdálkodás szerepét igazolja.

Az állattartás méreteit jelzi, hogy 1773-ban kereken 8000 igás ökröt, 18 000 lovat, 16 000 sertést, 60 000 juhot, írnak össze (11/111). 1793-ban amikor a lakosság száma már megközelíti a 70 000-t, 40 000 marhát, 20 000 lovat, 42 000 juhot tartanak nyilván. (1/167) Jelentős a disznók száma is, ezeket leginkább a rétes helyeken őrizték, ahol bőséges táplálékot találtak.(5/37) Adatainkból azonban nem tűnik ki, hogy ezek hova jártak makkolni, s Tessedik megjegyzéséből arra is gondolhatunk, hogy a század második felében már kukoricával már a kukoricával való hízlalás volt az általános.(26/39) Minden esetre a szegényebbek egy-kettőt, a jobb módúak meg többet is hizlaltak évente.(23/48) A baromfi tartás méreteiről nincsenek áttekintő adataink, de a szórványos említésekben inkább a jelentőségük tűnik ki. Dobozon egy ember 1716-ban 7 lúdjáról beszél, (5/14) s Petik szerint a lúd, rétze, kakas, kappany, tyúk, galamb tartása általános.(23/48)

A század második felében találkozunk már a legeltetés rendjét megállapító szabályokkal. Minél jobban kiterjed a szántóterület, annál gondosabban kellett ügyelni a rend megtartására. Legtöbb baj e tekintetben a kanászokkal volt, mert a disznók által feltúrt legelőt más nem használhatta, ez is egyik oka a rétre szorulásnak. Tessedik élesen kikel a réteknek, legelőknél György napig az összes marhákkal való legeltethetősége ellen. „A marha csak egy szájjal eszik, de négy lábbal, nyolc körömmel tapossa a fiatal füvet és a talajt.(27/91) Általában tilos volt a szarvasmarhák, lovak, juhok és sertések együtt legeltetése. Vagy mindegyiknek külön legelője volt, vagy megállapított sorrend szerint követték egymást.(1/227-28) Valószínű a belső legelőről vittek el 8 lovat Berényből „a falu mellől békóból” amikor azokat oda munka után kicsapták.(19/1750)

Békés megyében is elég népes pásztor réteg létezése állapítható meg a XVIII. században. A szétszórt adatokból is kitűnik, hogy jelentős részük jövevény volt megyénkben, a környező vidékekről érkezett. A nevek után ítélve döntő többségük magyar, kisebb számban azonban románok is akadnak közöttük. Egy másik részük a helybeli nincstelenek közül kerül ki. A pásztorokat, mint pusztán, nehéz körülmények között élő embereket egy kicsit társadalmon kívüli, vagy a fennálló renddel szemben álló személyeknek tekintették. Elég sok közöttük az üldözött, a büntetés elől menekülő. Se szeri, se száma az ellenük elhangzó panaszoknak. A megzabolázásukra hozott rendeleteknek alig látszik foganatja. A panaszok gyökere abban kereshető, hogy úgy gazdálkodtak a jószággal ahogy akartak, ellenőrizhetetlenek. Húst, bőrt náluk mindig be lehetett szerezni. A mészárosok rendszeres vásárlói, a pásztorasszonyok meg faggyút árultak, vagy ebből készült gyertyával kereskedtek.(1/223) Pedig a gazdák még azt is megkövetelték, hogy az állat betegségét jelentsék, s ezzel elejét vegyék ilyen hivatkozással a vágásoknak. Panaszokat olvashatunk arról, hogy nagyon kedvelték a cifraságot, s a nyergeknek hosszú sallangos szíjakkal való feldíszítése kedvéért is leölték az állatokat. A csikósok gazdáik lovaikat csekély bér ellenében kiadták munkára, s ezzel némi mellékjövedelemre tettek szert, amivel kocsmabeli tartásukat törlesztették. Egyes csikósok értettek ahhoz is, hogy állaton levő bélyeget borotvával ügyesen eltüntessék s így a tulajdonjogot vitássá teheték.(1/226) Különben sincs mindenállaton tulajdonjegy. A bélyeg általában valamilyen betű, amit leginkább az állat bőrébe, az ökörnek a szarvába is süthetnek (19/1746). A tehenet fülhasítással, vagy egy füldarab kicsípésével, vagy az orrára süített bélyeggel jelölhették.(19/1772) Minden kártételért elsősorban a számadót vették elő, aki anyagilag is felet a jószágért. A visszaélések egy jelentős részét éppen a számadó távollétében követték el. (1/227) Tessedik is nyomatékosan tiltakozik a pásztorok *hihetetlen* lopásai ellen.(26/91)

A pásztorok közötti „hierarchia”, illetve „szakosodás” a század egészében jól megfigyelhető. A számadó mellett – ha voltilyen - az állatok tényleges gondozása a bojtárok feladata. A források emlegetnek *csikóst, gulyást, ménes pásztort, nyári juhászt, téli juhászt, fejtős juhászt, kos pásztort, nyári csürhe kondást, kanászt* s egy ízben *sertéshajtóval* is találkozunk.(1/166) Van *göbolyös, első és második göbolyös* és a hozzájuk tartozó *szénás*. Ezeket hónap szám fizették. A fejtős juhász *vasárnapi tejet* (+ruha) kap, vagy készpénzt. A gulyás pénzárandósága függ attól, hogy folyóvízben itat, vagy kútból, de említenek „feles marha mellett levő öreg gulyást” is. (19/1748) 1775-ben újra megtiltják a fejsze, fokos, csákány és más gyilkos szerszám viselését s így elvben csak bunkósbot maradhatna meg fegyverükként.(26/60) Alig hihető azonban, hogy ezt valaha is végrehajtották. Szerződés szerinti munkaszerződésük György napja, a juhászok betakarodásának ideje pedig Demeter napja.(1/168)

A különféle árlimitációkból, leltárakból elég jól rekonstruálni lehet az állatok, főleg a lovak befogásakor használt szerszámanyagot, a tartás során használt szerszámkészletet. A lószerszámok között a szíjkészítmények az általánosak, bár korántsem kizárólagosak. 1716-ban említenek *farmartingot*, (5/10) 1735-ben *szíjhámot, hevedrnek való szíjat, szíjkötőféket*. Van *gyeplő szíjból és kender gyöplő, kenderkötőfék, pányvakötél és heveder. Hám szerszámostól és kötőfékestől, istráng,csikóskantár, farhám és korbács* megjelölések anyagukról nem tanúskodnak. Ugyanakkor *vas békot, csikótót, kisa fát, nyeret, abrakos tarisznyát* említenek. (30/85-89) Az 1724. évi árlimitációban *lóitató* vagy *juhfejő veder, fenyődézsza, fejő sajtár, lóitató csöbör* szerepel mint bognárkészítmény, a kötelesnél *kötél, szörből való pányva kötél, szőr nyűg, kendernyűg, szekérkötő kötél*. (11/93-101). 1773-ban egy békési háztartásban az alább idevonatkozó tárgyakat leltározták: *6 rossz lópatkó és két olló, 1 bijogvas, 1 szügyellő, 1 nyereg, 2 kengyelvas*.(7/67). Berényben az ökrökön *csákvári harangok* voltak. (19/1766)

4. Ipar.

A megye ipara a XVIII. század egész folyamán meglehetősen kezdetleges képet mutat. Amikor 1745-ben a csabai egyház építkezik, deszkáért, léccért Pestre, ásóért, lécszegekért, vasneműért Gyöngyösre, ablakért Szegedre kell küldeni. (12/75) Érthető ez az állapot, hisz 1722-ben, amikor a Helytartótanács érdeklődik, hogy milyen kézművesekre volna szükség, a megye véleménye szerint csak szűrszabó kell, mert a vasmunka kivételével, amit a cigányok látnak el, a lakosság maga végzi az ipari munkát. (10/62) Így érthető, hogy még 1777-ben sincsenek asztalosok, akik felnyitható ablakokat tudnának csinálni. (11/67) Pedig közben a megye is rájött már a tévedésére, s már 1736-ban panaszkodik, hogy hiányt szenvednek szabó, csizmadia, gömbkötő és lakatos mesterekben s ezek termékeiért Aradra, Váradra és Szolnokra kell elfáradniok.(7/60) A céhes ipar szervezeti keretei a 70-es években kezdenek kiterjedni, (27/481-3) ami mutatja, hogy a fluktuáció megszűnése, a termelés növekedése már elérte azt a szintet, amikor a kézműipar specializáltsága szélesebb vásárló közönségre számíthat.(15/27) Ekkor már 589 kézművest tartanak nyilván a megyében. (15/27) Ezek döntő többsége csizmadia, varga, kovács, kerékgyártó, kádár, szabó, tehát közvetlenül a parasztság áruellátását szol-, gálja. Elég számottevő lehetett a század végén a malomipar Jis. Az 1773. évi összeírásban 64 szárazmalmot jeleznek, (7/110-13) s a vízimalom száma sem volt kevés, A marhabőr kikészítésével a *vargák* és a *tímárok* foglalkoztak. Ezek készítették a „csizmának vagy sarunak valót hal sirral el készítettet, a mint közönségesen nevezik Budai bőrt” fekete színben. Tőlük vásárolják az anyagot a csizmadiák, de bocskort a vargák is árulhattak a *görögökkel*, azaz kereskedőkkel együtt. (19/1765) A század első felében a parasztgazdaság még majdnem teljesen önálló üzemet alkot. A vas és gyapjúholmi kivételével a háziipar a család minden szükségletét kielégíti. Ez persze nemcsak a parasztgazdaság komplexitását, hanem az alacsony életnívót is jelenti. Piacra termelő háziipar csak gyéren jelentkezik ebben az időben. A gerlaiakról 1717-ben feljegyezték, hogy faszerszámok készítésével foglalkoztak, kaszanyelet és villát készítettek, amelyeket Szeged, Vásárhely és Arad piacain értékesítettek. (22/88-9) Ez a példa azonban elég ritka. Házilag * történt az egész század folyamán a kender és len feldolgozása, nemcsak a fonás, hanem a szövés is. (12/288) 1788-ban megtiltják a lennek és kendernek folyóvízben való áztatását, 1783-ban pedig a gyapjúmunka meghonosítása érdekében elrendelik az iskolás gyerekek téli gyapjúfonását. A gyapjúmunka azonban még sem vert gyökeret. A kendert és lent áztatás után a kemence mellett szokták szárítani. (25/10) Elég világosan látszik, hogy a megyében a mezőgazdasági árutermelés fejlődik elsősorban, ezt lassan követi a kézműipar, míg a háziipar fokozatosan sorvad.

III.

A TERMELÉS ÉS FELHASZNÁLÁS ORGANIZÁCIÓJA

1. Település

A település mint a lakóhely és munkahely együttese tükrözi bizonyos mértékig a termelés organizációját, kifejezi a társadalmi szerveződés struktúráját. A település vizsgálata tehát a gazdaság üzemszervezeti kérdéseit világítja meg. Az a 20 helység, amely a XVIII. század végéig szerveződött Békés megyében, döntő mértékben agrártelepülés, még a városi joggal rendelkező egységek anyagi bázisa is elsősorban a földművelés és állattartás. A város és falu közötti eltérések a század folyamán éppencsak kezdenek kialakulni, de a különbségek elmosódását a ritka faluhálózat is elősegítette. Viszonylag népes tömörülések jönnek létre. 1784—87-ben a legnagyobb Békéscsaba (9643) és a legkisebb Gyulavári (868) között sincs számottevő jellegbeli különbség, de a helységek többsége 2—3 ezer lélekszám között mozgott, ami ekkor falusi viszonylatban mamuttelepülésnek tekinthető. Jellemző, hogy a lakosság közel fele a század végén 5—10 000 lélekszámú településen él, ami akkor 5—6 város-tól eltekintve országosan a legnagyobb tömörülésnek számít.

Formai, alaprajzi tekintetben is elég nagy az egység. A legkorábbi, spontán megülés útján reorganizálódott helységek legrégebbi magva mindenütt meglehetősen rendezetlen. A század közepén azonban már jelentkeznek a szabályozási törekvések. A szervezett telepítések során létrejött falvak úthálózata már sokkal szabályosabb, de korántsem olyan mértékig, mint a kincstári falvak előre megtervezett mértánias formái. A XVIII. századi térképek tanulsága szerint a megye összes települése halmozos, legfeljebb a kuszátság mértékében vannak közöttük árnyalatinak tűnő különbségek. Mezőberény, Békéscsaba és Békés sokkal rendezettebbnek látszik, mint Körös-ladány vagy Füzesgyarmat, A sárréti községekben, de bizonyos mértékig az összes vízmenti helységekben az árvízmentes szintek keresése a belsőség alaprajzának te lényeges meghatározója/A belsőség rendjére a helyi hatóságok főleg gyakorlati okok miatt szorgosan ügyeltek, így eltiltották a szalma és széna udvari tárolását s elrendelték a fák ültetését. (19/1774)

A határ használatának területi rendje az adatok fényében eléggé világosan áll előtűnk. A lakóövezet eléggé zárt térségéhez legtöbb helyen, közvetlenül vagy némi távolságban a kertek csatlakoznak. Itt termelik a kerti veteményeket, a szőlőt és gyümölcsöt. Ritkábban a szőlők kissé távolabb kapnak helyet. A külsőbb részeken, elsősorban a domborzati és talajviszonyoktól meghatározott rendben következnek a szállásföldek, legelők. Rendszerint mindkettő több különálló darabban helyezkedett el. Ebben a felszíni viszonyokon kívül közrejárt a jogi helyzet is, milyen címen bírták a lakosok a területet: a község eredeti határa volt, bérelték, közbirtokként kezelték stb. Szarvason például a határ nyugati szélén feküdt maga a város belsősege s innen keleti irányba haladva először a közlegelőt találjuk. Ebbe ékelődött be egy darab szőlőskert. Tovább kelet felé az ugarföldek kisebb parcelláját a szállásföldek kiterjedtebb területe követte. A délnyugati határszélnél még volt egy másik kisebb legelő is. Békéscsaba határának a várostól keletre eső része lényegében alig használható mocsaras, rétes terület. A nagyobb nyugati rész a század végén túlnyomórészt szállásföldekre volt felosztva, kivéve a vize-nyösebb foltokat, amelyek legelőnek maradtak. Békés határának jelentős része vize-nyős, mocsaras terület. A lakóövezettől keletre csak a kiemelkedő hátakon folyt a földművelés, s nyugat felé is viszonylag távolabbi jobbminőségű mezőségi területre húzódtak a földművelés göczeit jelentő szállásföldek. Köröstarcsa aránylag kis határában egy délnyugati kis csücsöktől eltekintve csak a kiemelkedő hátakon foglalhattak szállás földeket, s művelhettek földet. A szállásföldek nemcsak egy tagban levő nagyobb egységet, hanem apáról fiúra szálló birtokot is jelentettek. Az öröklés csak a szokásjog alapján történt, de különlegesebb oknak kellett fennforognia, hogy a földesúr megvétőzza. A szállásföldek eladása is szokásban volt. (8/23)

A szállásföldek rendszere jelentette a tanyák kiindulási alapját. Ennek a földnek csak egy részét szántották fel, másik részét kaszálták, vagy parlagnak, ugarnak hagyták. Az 1720-as években jegyzik fel Gyuláról, hogy Györk eh el y nevű pusztán az emelkedette' hb helyek földművelésre alkalmasak „azért a közelebbi időben körülbelül 6 gyulai lakos szalmát szokott oda hordani barmaik kiteleltetésére”.(BRMTÉ. X. 36) Legtöbbször a szállásföldek egy részére hordják az itt vagy másutt termelt szénát és szalmát s ezen teleltetik ki a jószágot. Ez a tanya ősfarmája s a következő lépés folyamán épül ide istálló, majd később lakóépület is. Ez a szisztéma már a század első évtizedeiben feltűnik, mint ahogy a XVII. században is találkozunk vele. 1724-ben a megye panaszkodik, hogy szöknek a lakosok. Azon ürügy alatt, hogy a pusztára mennek szántani, vetni, felpakolják kocsira családjukat, *bútoraikat* s elszöknek. (11/108) 1731-ben Köröstarcsáról jegyzik fel, hogy Edeleshalom mellett egyesek istállókat tartanak és ott laknak. (BRMTÉ. X. 40.) 1738-ban a *szállásokon* lappangó gyanús emberek

miatt pusztai vizitációt rendelnek el. (14/99) 1740-ben Békésen Végh István *szállásáról* szövik meg egy katona. (14/107) A szállásokon néha van kerítés, *garádgya* is. (16/490)

Természetesen nem minden szállásföldön laktak, sőt többségükön telelő hely sem volt. A század második felében azonban már jelentősen megnőtt az ilyen módon is hasznosított szállások száma és kifejezetten tanyarendszerről beszélhetünk. Itt is felbukkannak a szokásos panaszok, a szálláslakók kivonják magukat a közterhek alól (14/94) A II. József féle I. katonai felvétel lapjai jó áttekintést nyújtanak a századvégi állapotról. Kiterjedt, s viszonylag sűrű tanyahálózattal találkozunk a Kondorosi csárda s Gyoma közé eső mezőségen. Az itteni tanyák Mezőberényhez, Békéshez és Békéscsabához" tartoztak.

Csabának a várostól délkeletre eső területén is szép száminál találkozunk tanyákkal. Másik góc a csorvási puszta és Szarvas határának keleti fele. Szentandrásról délre, délnyugatra szintén akadnak tanyák, ezek egy része feltehetően Öcsödhez tartozott. Alig van olyan helység, amelynek határában legalább kisebb számban tanyákkal ne találkoznánk. Csekély a számuk a Sárrét mocsaras vidékén, de azért a dombhátak egyik mási kán szórványosan feltűnnek. Így a tanyarendszer az egész megyében a XVIII. század végére kialakultnak tekinthető s a következő században már csak kiterjedéséről és besűrűsödéséről beszélhetünk. Talán a szállásszerű birtoklási rendszer s az ennek nyomán gyorsan jelentkező tanyásodás eredményezi, hogy a török megszállás és a felszabadító háborúk után egész Békés megyében a kertés, szálláskertés, azaz kétbelters település létezése felettebb problematikus. Györffy a II. József féle térkép átvizsgálása alapján Köröstarcsát és Mezőberényt kertésnek tartja s lehetségesnek véli Gyulavári, Gyoma, Öcsöd s részben Békés kertességét. (Magyar falu, magyar ház. 100—105) Öcsöd 1827. évi leírásában a belső fundusok és a temető mellett említik az *akloskerteket*. (Tud. Gyűjt, 1827. II. 20.) Ez tehát valószínűsíti Györffy feltevését, de kétségtelenné nem teszi. Feltételezését a többi esetben még kevésbé tudjuk elfogadni. Egyrészt a József féle térképek viszonylagos pontosságuk ellenére sem adják vissza minden esetben a megosztott településszerkezetet, másrészt feltűnő, hogy az átnézett anyagban semmiféle kertességre utaló adattal nem találkoztunk. A végső szót azonban még nem lehet kimondani, de lehetséges, hogy az új településű megyében már nem jött létre ez a régebbi szisztéma.

2. Az értékesítés szervezete

Minden megerősödő település törekedett arra, hogy vásártartási jogot szerezzen magának. Először Gyulának és Szarvasnak sikerült 1723-ban, majd Békésnek 1730-ban. (15/29) Különösen a gyulai vásárok jelentősége volt kiemelkedő, ahol az Alföld és Erdély cserélte ki áruját. (6/5—6) Az építkezéshez nélkülözhetetlen fát főleg a bihari erdők szolgáltatták, mert é tekintetben Doboz kivételével mindegyik helység behozatalra szorult. A Körösökön leúsztatott fa, a *lápja* vagy Záb/a (16/105) a század elejétől eljutott mindegyik helységbe, s a század végén a Tisza felől is megérkeztek Csongrádon át az első faszállítványok Szarvasra. (27/74) A Körösökön leúsztatott *lápok* után Békés és Doboz helységeknél taksát kellett fizetni. (19/1755) Más tekintetben az északi hegyvidék már korábban bekapcsolódott az alföld áruellátásába. A század közepén írt feljegyzések szerint románok, valamint Nógrád és Kishont megyék lakói látják el a megyét zsindegyel, deszkával, cserépedényekkel s cserébe gabonát visznek el. Tavasztól őszig járták a hegyvidéki szekeresek árujukkal a megyét és gabonával megrakodva tértek haza. (12/293) Úgy látszik, még a század végén is nagy jelentősége van a cserekereskedeknek, mert Tessedik panaszkodik, hogy a piacon még a gyümölcsöt is búzáért árulják. (26/62) A céhes iparosok azonban pénzért árulták termékeiket. Már a század elején megjelennek az ári imitációk, s a század folyamán többször is rögzítik termékeik pénzben megszabott árát. Nyilván ritkábban nálunk is előfordult a természetbeli fizetés, mint ahogy 1758-ban az órásmester konvenciójában fél véka lencsét és fél véka babot valamint más terményeket találunk. (14/72)

Szabályozzák időként a fontosabb élelmiszerek árát is. Kenyér, liszt, hús, szalonna, vaj, zsír, tojás, baromfi szerepel a limitációkban gyakrabban, de mégsem gondoljuk, hogy nagyobb mérvű kereskedelmi forgalommal ezekkel kapcsolatban számolni kellene. A kereslet és a kínálat szabta meg a búza és az állat értékét, ezeknél nincsenek is rögzített árak. 1747-ben 16 boltost találunk a megyében. A boltokban csemegeárut is be lehetett szerezni, cukrot, kávé, rizst stb., de ezek főleg az úri osztály igényeit szolgálták. Kivételt jelentett a só, amit leginkább Szolnokról szállítottak a kereskedők. A boltosok a század első felében még kivétel nélkül *görögök*. (10/61) E gyűjtőszó címkéje alatt foglalták össze az örmény, görög, szerb stb. nemzetiségű kereskedőket. Ők harcoltak legjobban a zsidók letelepedése ellen, ami a gyulai uradalom területén tiltott is volt, ezért a kétegyházi uradalom

birtokához tartozó Gyula-várin kértek lakhatási engedélyt. Pesti és máshonnan való zsidó kereskedők főleg bőr- és gabonavásárlás céljából gyakran felkeresték a megyét.(15/31) A marhakereskedelem viszont jórészt erdélyi örmény és aradi rác kereskedők kezében volt. Az igen jelentős vándorkereskedelem nyomai a század elejétől jól megfigyelhetők. Már a század első negyedében megjelennek az alkalmi vándorkereskedők, akik elsősorban a Felföldről hozott textíliával háznak.(22/54) A század második felében nagyobb tömegben is forgalomba kerül a felvidéki vászon, amit most nagobbrészt rendszeresen utazgató házaló kereskedők közvetítenek.(15/31) A legnagyobb forgalom az egész században a ruházati cikkekben figyelhető meg. A vándorkereskedők között említhetjük meg a felvidéki olaj károkat, akiknek működését 1777-ben Szarvason korlátozták.(26/61) A megnövekedett kereskedelmi forgalmat jelzi, hogy a szépszámú vándorárus mellett a vásárok jelentősége is folyamatosan növekszik. A legfontosabb értékesítési és vásárlási alkalmat mégiscsak ezek jelentették. Korlátozással itt csak annyiban találkozunk, amennyiben megtiltják a dög vész sújtotta helyekről az állatok felhajtását.(19/1765) Áruválaszték tekintetében a nagyobb vásárok igen magas szinten állottak.

IV. A FELHASZNÁLÁS MÓDJAI

1. Építkezés, lakáskultúra

Az építkezés és lakáskultúra a század elején még meglehetősen alacsony szinten mozoghatott. Többek közt jelzik ezt az egyházi épületek is, amelyek készítésére pedig a legnagyobb gondot fordították, hisz a lakosság egy része itteni megtelepedési oka az ígért vallásszabadság. A berényi evangélikus templom fala a század elején nád, de nem sokkal rangosabb az 1742-ben emelt sem. A 13 lépés hosszú, 7 lépés széles háromnegyed öl magas vályogfalú épület náddal fedett. (11/134) Meglepőbb már, hogy még 1760-ban is az itteni református gyülekezet csak sövényfalú imaház emelésére kap engedélyt. (11/135) Békésen 1732-ben bontják le a század elején épült fatemplomot, s az újnak a fala már téglából készült, udvarát sövénykerítés veszi körül. (14/63—64) Az orosházi telepeseznek 1744-ben vályogtemplomuk van, de lehet, hogy nem azonos ezzel az 1768-ban említett magtárszerű imaház, (11/137) Az első templom Békéscsabán is vályogból készült, s 1742-ben téglafalúra kérnek engedélyt. (11/134) Ilyen körülmények között igen rangosnak tűnik a gyulai görögkeletiek 1727-ben említett téglaplomja, (20/46) Az úri osztály épületei sem különbek. 1731-ben Gyulán még a főszolgabíró is sövényfalú épületet vásárol magának. (11/69) s ugyanitt az alispáni lak 1745-ben is náddal van fedve.(11/66)

A század közepétől, különösen a 70-es évektől kezdve jól megfigyelhető, hogy az egyházi épületek tartósabb, jobb anyagból készülnek. Egymás után épülnek a templomtornyok, ezekben már órát is elhelyeznek, a helységek egymással versengenek a rangosabb épületek és berendezések emelésében. Mindez azonban a lakosság anyagi megerősödését is kifejezi.

Az említett példák után a század első felében nem várhatunk különlegesebb szintet a paraszti építkezésben sem. Markovicz arról tudósít, hogy a lakosság-nagyobb része földalatti építményekben lakik.(12/292) Ez alatt nyilván olyan veremházakat, putrikat kell értenünk, amelyeknek nincs fala, a földbe ásott lakótérnek csak a teteje emelkedik ki a felszín fölé. Részletezőbb XVIII. századi leírással e házféleségről nem rendelkezünk, de hasonlók lehetnek azokhoz az építményekhez, amelyekről Szabolcs megyéből és Debrecen környékéről a XX. századi néprajzi tudósítások beszámolnak. Az adatok egy másik csoportja viszont arról tanúskodik, hogy a század közepén, de különösen a második felében az építkezés már nem volt eny-nyire kezdetleges. Valószínű, hogy az új és új telepés rajok az első években veremlakásokban húzódnak meg, de azután folyamatosan áttértek a fennálló falú házak építésére. Egy 1715. évi vallomás elmondja, hogy a jövevények először *kunyhókban, istállóknak* húzták meg magukat. (22/70) Néha elhagyott kunyhókra is akadtak, s abba szálltak meg. (22/5)

A veremház után legkezdetlegesebb lakóépületnek a nádfalú ház látszik, amellyel elég gyakran találkozunk. A nádfalat pelyvával kevert sárral, vagy nedves trágyával tapasztják be.(12/291) Aránylag ritkán emlegetik a* források a vertfalú házakat, s ami még meglepőbb, kevés a sárból rakott fal is. Lehet, hogy ez az építési mód bizonyos mértékig kiesett a békési fejlődésből, az egészen primitív földbe süllyesztett vagy nádfalú épületek után a század közepétől már egy viszonylag fejlettebb technika, a vályogépítkezés lesz az uralkodó.(12/291) Ezt a feltevést a néprajzi megfigyelések is alátámasztják, ti. az Alföld számos helységében a legrégebbi házak többsége vályogból készült. (NÉ. 11. 38) A vályogvetés 1759-ben már bérmunkaként is feltűnik, két berényi sváb 1000 vályog vetéséért 4 máriást, szalmát s másfél kenyeret kapott. (14/86) A sövényfalú építkezésnek is elég kevés nyomára akadtunk, s inkább csak a század első feléből. Téglából épített parasztház a század végén is alig akad. Petik is igen gondosan számba veszi az épületeket, de csak néhány egyházi és urasági birtokban levőnél emlekezik tégláról. Adatai nyomán a század végén egy alacsonyfalú épület látszik általánosnak, amelyet megtapasztottak, fehér földdel megsimították és náddal fedtek. (Szeghalom, Orosháza.) A nádfedés

látszik általánosnak, bizonyos mértékig a sás, bár Marfcovicz zsúp- és szalmatetőről is beszél, de ezzel más forrásokban csak szórványosan találkozunk. Azt is megfigyelte, hogy a ház fedelét nyáron eltüzelték s ősszel új szalmával födték. (12/291) Nyilván kívülről jött kezdeményezésre építettek próbaként néhány *habán*, azaz sározott szalmából készült tetőt, de ez sem a XVIII., sem a XIX. században nem terjedt el. (26/83)

Már a század elején találkozunk fejlettebb tetőszékmegoldással, ami nem kapcsolódhatott a veremlakáshoz. 1715-ben *mester gerendát* említenek, amit a szobában *ágas* tart. (22/56) Szobai ágással később is találkozunk. (16/486) A Körös partján, vagy ahhoz közel fekvő helységek — tehát Füzesgyarmat, Tótkomlós, Orosháza és Kétegyháza kivételével minden békési helység — Erdélyből leúsztatott fából építette már a század elején a tetőszerkezetet. (12/293) A 80-as években a kincstári erdők is megkezdtek az olcsó kemény épületfa nagymértékű szállítását, (26/71) s valamivel később nagy faszállítmányok érkeznek a Tiszán Csongrádig s onnan a Körösön Szarvasig. (26/74) Helyi, építkezésre alkalmas faanyaggal legfeljebb Dobozon találkozunk. A gyulai vásárokon is rendszeresen "lehetett vásárolni négszögletesre faragott *hosszú fákat* és *ágasokat*, ami a szelemenese tetőszerkezet elgerjedettségére utal. (23/24) 1745-ben határozottan meg is mondják valakiről, hogy a „békési szállásokról szelemen gerendatt hozott”. (16/229) Bár a század közepén már szabályozzák az ács és kőműves legények bérért, (19/1749) azért ebből nem következik, hogy nekik a paraszti építkezésben valami jelentősebb szerepük lett volna. Ez ugyanolyan, mint egy későbbi rendelkezés, amely az épületek között a *csűröket* is felsorolja. Pedig ilyen épülettel nem találkoztunk, s ha lehetett is néhány, az is bizonyára uradalmi tulajdonú volt. (19/1774) Tudjuk, hogy a megyék gyakran csak átvesznek rendelkezéseket, szavaik nem a helyi viszonyok kifejezői minden esetben.

1716-ból tudunk egy *két ablakos* házról, (22/102) s ebben az időben az üveg is megjelenik már, de ezek a nyílások tenyérnyi nagyságnál alig voltak nagyobbak. 1777-ben a Csabán elhelyezett katonaság parancsnoka azt kéri a megyétől, hogy a katonákat olyan házakban helyezték el, ahol legalább egy felnyitható ablak van. Aligha vezethette a megye vezetőségét megtévesztő szándék, amikor vizsautasítják a kérést, mondván, hogy ezt az igényt nem lehet teljesíteni, nincs a vidéken elég mesterember, aki ilyen ablakokat tudna készíteni. (11/67) Ha a jelentés alapján nem is tételezzük fel a nyitható ablakok teljes hiányát — a mesteremberekben sem volt már olyan nagy hiány — de azt mégis valószínűsíti, hogy ekkor még a beépített, keret nélküli ablakszem volt az általános.

A tüzelőberendezést tekintve az adatok a XX. század elejéről jól ismert tűzhelytípus létezésére utalnak. A házban három helyiséget találunk, *szobát*, *konyhát* és *hámorát*. A szobában van a „piramis” formájú, sárral tapasztott kemence. (12/291) Ennek szája a konyhába nyílt (19/1774), s valószínű előtte lehetett a *tüzelőlóca*, amiről 1720-ban emlékeznek. (22/129) A kemencét sütésre, főzésre és különféle dolgok szárítására használták. Ha az említett tüzelőlóca tényleg a kemence szája előtt volt, akkor lehetett a konyhában egy másik padka, *tűzhely* is, mert az 1774. évi tűzrendeletben elkülönítve találjuk a tűzhelyét a kemence szájától. A tűzhely felett van a kémény, amelyet ekkor még túlnyomórészt *sövényből* vagy nádból készítettek, de buzdítják a lakosságot, hogy ezután téglából vagy vályogból építsék. (19/1774) Hasonló szellemben szorgalmazzák még a század végén is a *bolt hajtásos* téglakéményeket, de még nem tiltják el a fa vagy nád építményük Legfeljebb azt mondják ki, hogy „avult kémény alatt ne tüzeljen” senki. (25/8) Néhány évtized múlva már határozottabb tilalmak jelennek meg a gyúlékony kéményanyag ellen. A fűtés elsősorban náddal, ennek megfogyaatkozásával szalmával történik. Igen tanulságos, hogy a békési prédikátor 1736-ban még csak nádfűtőt kap, 1781-ben nádat és szalmát. (14/68) De elterjedt volt a trágyával való tüzelés is, A télen az istálló mellett felhalmozott trágyát a jó idő beálltakor a földön kiterítették, száradni hagyták, majd kapával felvagdosták, s főleg a szegények sütésihez, főzéshez egyaránt felhasználták. (12/291)

A ház berendezésében a vagyoni különbségek még fokozottabb mértékben jelentkeztek. A debreceni kerület, ahova a század elején Békés is tartozott, 1724. évi limitációja a következő bútorkról beszél: *közönséges karszék, cifra és festett, alábbvaló fehérebb, festett fogas, fehér (fogas) festett lábos láda, nyoszolya, kis gyermek fektető teknő, festett bölcső, hosszú karszék, asztal és almárium*. (11/91[^]-93) Nehéz lemérni, hogy ezek mennyire terjedtek el a békési helységekben. 1715-től ágyat *nyoszolya* néven is többször emlegetnek a források, (22/76) 1721-től asztalt (22/150). Ha nem is minden ágy olyan művészien festett s mennyezetes, mint a békéscsabai múzeumban a XVIII. század végéről őrzött darab, de a gyakori emlegetést tekintve egyszerűbb kivitelben széles körben ismert lehetett. Fás helységben 1735-ben két panaszosnál felvett kárjegyzék összes bútorként csak egy-egy ládát említ, holott az összes házbeli portéka elvitelét panaszolják. (30/102) *Lóczával* 1724-ben találkozunk először. (11/85) Körösladányon egy embernek 1735-ben két ládája is van, Csabán még *derék ládát* említenek. (30/86—101) Nem dönthető el, hogy a Gerlán 1716-ban említett *padka*, amin ülve fontak a kemence tartozéka, vagy külön bútordarab. (22/103) Egy 1773. évi leltár alkalmából — feltehetően ugyanazon háztartásból — az alábbi bútorkat veszik számba: *egy rossz láda, egy tükör, egy láda, egy asztal, egy rengő, egy nyoszolya*. (7/67)

Vitathatatlanabb a *párnának, derékaljnak* a harmincas évektől való gyakorisága. Még általánosabban elterjedt a *szűnyogháló*, főleg a század első felében, bár még az 1800-as évek elején is mint nélkülözhetlent emlegetik. (20/247) Úgy látszik elég általános volt nyáron, főleg a határban a szabadban való alvás. Ilyenkor mindig szűnyoghálójával kellett takarózni a rovarok miatt. Míg Markovicz hosszadalma-

sán panaszkodik a szúnyogok, sáskák s a különféle legyek okozta veszedelmekről, addig Petik közel 40 évvel később ugyanerről a kérdésről már csak röviden emlékezik, ami jelzi a táj megszelídítésében elért eredményeket. (12/288 ;23/49) Nem egészen világos azonban a szúnyogháló használatának módja. Tudjuk, hogy általában alája szoktak feküdni, de beszélnek a szúnyogháló fájáról is, amihez lovat is kötnek, (22/46) Használták azonban bent a lakásban is. Anyaga külön e célra készített sűrű szálú szövet. (12/298) Elég gyakori még nők esetén is az istállóban való alvás.(pl.:22/70)

A gazdasági épületek közül az istálló a legfontosabb és leginkább általános. Építése megegyezett a lakóházzal, legfeljebb anyaga még egy fokkal kezdetlegesebb volt. A legegyszerűbb istálló azonban nem a földbe sülyesztett — ilyenrel nem találkoztunk •— hanem az asztag oldalába vágott nyílás, üreg, ahova az állat télre behúzódhatott. Telelésre szolgáltak az olyan bekerített helyek, amelyeken épület nem volt, csak szalmakazal, s ezt *akol-nak* hívták. 1717-ben említik Gerláról, hogy a borjak az ólban deleltek, ami szintén hasonló karámszerű berendezésre utal. (5/24) De a rendesebb építménynek látszó istállók is feltűnnek már a század elején, bár 1794—95. évi nagy télrel kapcsolatban Tessedik kifakad az istállók gyatra állapota miatt.(26/26) Istállóban való tüzelésről szól egy 1724. évi szeghalmi adat, (12/271) s ennek megyei elterjedtségét igazolja több tiltó rendelkezés. 1752-ben csak „a szállásokon istállóban” történő tüzelést tiltják, de 1774-ben az „istállóokban ,és szűrűkben” kárhozzatják a tűzrakást, ami valószínűsíti, hogy nemcsak a szállásokon voltak tüzelős istállók.(19/1752 és 1774)

Általánosnak mondja Markovicz a földalatti gabonásoknak, a vermeknek a használatát. (12/292) Kamrák szórványosabban szintén felbukkannak, de ezeken leginkább a lakóházzal egybeépített helyiséget kell értenünk. (5/26) Az óláról létezésükön kívül keveset tudunk. (26/61) Csűrök nincsenek, a korszakban nem találkoztunk velük, még a Felföldről érkezett telepések lakhelyén sem.(12/292) Kerítések, ha voltak, leginkább nádból készültek. 1777~ben eltiltják a nádból, fából, deszkából, azaz gyúlékony anyagból készült kerítések készítését. (26/61) Szeghalmon 1724-ben a kerítés *hágcsójáról* beszélnek. (22/115)

2. Táplálkozás

A legfontosabb étkezési alapanyagok, a gabonának feldolgozásáról, őrlésének biztosítása céljából a nyugalmasabb idők visszatérése, illetve egy új település létesítése után malmok építésével azonnal gondoskodtak. így járt el Békés a század első éveiben,(17/38) Doboz 1715-ben.(17/86) Kezdetben főleg vízimalmokkal kísérletezték, de ezek használhatóságát az egyenetlen és ki nem elégítő vízjárás, valamint a faúsztatás hátráltatta. Hajómalmok lehettek Békésen azok a „tombászós vagyis hajóforma ki váj ott nagy Vastag fákra épült egy kövű malmok”, esetleg az a „vízen forgó malom”, melyről Petik tesz említést. (23/15) Az állatállomány megnövekedésével a szárazmalmok jelentősége emelkedik. Szélmalmokról forrásaink nem szólnak, ezek a század legvégénél előbb nem igen jelenhettek meg. A szükség teremtette másodlagos primitívistásként szaporodtak el az 1795. évi inség alkalmával a kézi malmok, amikor a befagyott vizek, a legyengült állatok, s a gabona csekélysége miatt nem volt érdemes és lehetséges malomban őrletni. (26/78) Az olajnak a táplálkozásban különösebb jelentősége nem lehetett, bár 1724-ben *ollay satuvál* is találkozunk. (16/225) Szarvason 1787-ben épült fel az első olaj malom, de ez is elsősorban világító olajat állított elő.(26/72) Tessedik a pokol var elterjedtségének okát az egyhangú, többnyire kenyérből és szalonnából álló táplálkozásban látta. (26/48) Valóban ezek voltak a legfontosabb ételek, s fogyasztásuk hagyománya a korábbi időben gyökerezik. Az 1683. évi hadjárat során a Berettyó melletti táborba Békés 3+425+183 *fejér kenyeret*, Gerla 19 *kenyeret*, Doboz 30 *kalácsot*, 5 *kenyeret* és 16 *cipót*, Vári 20 *kalácsot*, 23 *cipót* küld. Ezen kívül elég sok árpát, lisztet, dinnyét, hagymát, tyúkot, ludat, káposztát, babot, *tyúkmonyat* juttattak a harcolóknak.(BRMTÉ VIII/138 —42) Lényegében ugyanezek az ételek tűnnek fel a XVIII. századi táplálkozásban is. A lisztes ételek közül legjelentősebb kenyér anyagáról, formájáról, készítéséről alig lehet valamit megállapítani. Mivel itt a rozstermelésnek jelentősége nincs, feltételezhető a búzakenyér készítése. Egy tanúvallomás során ugyanarról a darabról nyilatkozva egyesek kenyérnek, mások cipónak nevezik. (22/128) 1767-foen egy font fehér kenyér ára 3 kr., 5 év múlva már 4-re emelkedik, de a feketéé megmarad 2 kr.(II/109) 1724-ben a kenyeret *sütőteknoban* dagasztják és *sütő lapáttal* dugják a kemencébe. Mindkettőt teknősök készítették. (11/97) Valószínű, hogy sütés előtt kosárba ki is szakasztják, legalábbis erre utalnak az 1735-ben említett *dagasztó kosárba való ruha*,(30/94 és ugyanekkor a *szakajtó ruha* elnevezések. (14/103) Nem világos, hogy mit kell értenünk a 2 *kis darab máié kenyéren*, amit a Körösből kifogott hulla zsebében találtak 1796-ban. Lehet, hogy tetemét távolabbi vidékről sodorta ide a víz.(14/101) A

kenyér fontosságát mindenesetre jelzi, hogy különféle alkalmazottak fizetésében rendszeresen szerepel, a csöszöktől kezdve a pásztorokig. 1736-ban az iskolamester is hetenfcint egy kenyeret kap többek között fizetesként,(14/70) Nem tudjuk pontosan miféle ételt jelentett a gyakran szereplő *pogácsa*. Az 1724-ben említett kétfelé török és ketten fogyasztják.(22/112) Ha a gabonatermés rosszul sikerült, a század második felében kukoricából is készítették kenyeret. De sütöttek kukoricából máit és polentát(!) is. (Fordított szöveg. 26/39) A kásafélék használatáról többször értesülünk s tudjuk, hogy árpa-, köles- és kukoricakását fogyasztottak.(11/109; 18/297; 26/39) Előbbi kettő ugyanúgy ott szerepel a század második felében a természetbeni juttatások között, mint a kenyér. Orosházán a mészáros és bakter mellett a jegyző is kap *kását* a bérében.(28/69) Az árpakásának kétféle változata is van, az *árpa kása vulgo gris* és az alább való árpakása.(19/1771) A főtt tészták gyakoriságát nem tudjuk lemérni. 1723-ban első helyen említik a mindennapi ételek között a *laskát*, ami valamit mégiscsak jelez.(18/297) A kalács ünnepi, rangos ételnek tűnik. (22/132—33) A liszt félek között megkülönböztetnek „tisza liszt vagy mundmehl”, *mundliszt*, *semje liszt* s *fekete liszt* féléket. (19/1771)

A hús és zsírfélék közül a szalonnának és a füstölt húsoknak van a legnagyobb jelentőségük. 1735-ben a Péro lázadás alkalmával összeírt kárjegyzék tanúsítja, hogy sok házból vittek el szalonnát, vagy *félzalonnát*.(30/85—101) Ez utóbbi kifejezés a feldolgozás technikájára is utal, jelzi, hogy a disznóról egy vagy két darabban fejtették le a szalonnát. Azt viszont nem tudjuk, hogy a füstölt, vagy a sózott szalonna volt-e jobban elterjedve. Többször előfordul a háj is. 1724-ben említés történik a disznóölésről, akit *bénter-nék* neveztek, s munkájáért egy *lábbal*, *kolbásszal* és *pecsenyével* jutalmazták.(11/104) Az 1716-ban Békésről említett *sonka* viszont egy másfajta feldarabolási és kikészítési technika létezéséről tanúskodik. (22/70) Szórványosan disznózsírról is emlékeznek a források, de vajról többször, ami esetleg arra utal, hogy a szalonna után ez fontosabb zsírozó. Felhasználják a marhazsír is és megkülönböztetik a vaját és az *írósvaját*(14/93) Nem tudjuk mit jelent az *ajtón hízott szalonna*.(9/27) A disznóhús mellett kisebb jelentőségűnek látszik a birkahús, a szárnyas: lúd, récze, kápan, tyúk, csirke, galamb. A század második felében legtöbb helységben működik mészárszék is, ahol marha-, disznó- és birkahúst mértek. A tej és túró fogyasztásáról értesülünk, de arról nem, hogy mivel ették. Mindenesetre aludttejet is emlegetnek *szerdik* néven, ami a vajkészítés eljárását megvilágítja.(5/17) Valószínű juhtejből készült a többször említett sajt.(28/64)

A Péro lázadás alkalmával összeírt békéscsabai és körösládányi kár jegyzék alapján aránylag jó képet nyerhetünk a konyhaeszközökről. Ezek szerint a két legfontosabb főzőedény a *serpenyő* és a *vasfazék*, amely szinté minden házban megtalálható volt. Érdekes módon a kárlistában egyetlen cserépedény sem szerepel, pedig alig hihető, hogy ezekből egyet se vittek volna el, vagy legalábbis ne törtek volna össze. Más forrásokból tudunk víztartó korsókról, de arról is, hogy e vidék nem alkalmas a cserépedény készítésére s efajta szükségleteiket erdélyi és felvidéki árusoktól szerzik be.(12/292—3) Kevesebb házban fordul elő 1735-ben a *részfazék*, *üst*, *lábasserpenyő*, mint a serpenyő és a vasfazék. Ritka a *csobolyó* és a *kulacs*. Viszont majdnem minden házban volt *pár kés*, néhány helyen *pár kés aczélostól*, vagy két pár kés, egyszer *pár kés láncokkal* s *kés hüvelyestől*(30/85—99) Békésen 1773-ban felvett hagyatéki leltár egy háztartásban a következő táplálkozókkal kapcsolatos felszerelést sorol fel: 1 *bodon*, 1 *sajt szék*, 1 *véka*, 3 *dézsza*, 1 *nyújtódeszka*, 1 *szitakéreg*, *hordó*, 1 *rossz veder*, 4 *tányér*, 1 *üst*. Egy másik házban 5 *tálat* és 3 *csészét* említenek még. (7/66—67)

Az étkezés rendjéről annyit tudunk, hogy a mezőre ki szokták vinni az ételt, s már 1716-ban beszélnek főző asszonyról, aki a lakodalom vendégei számára készíti az ételt. (22/54) A hétköznapi szokásos étkezéssel tájékoztat az a megyei rendelet 1723-ból, mely szerint a beszállásolt katonának ebédre egy tál ételt kell főzni, olyat, amelyet a szegény ember magának is szokott, *laskával*, vagy *káposztával*, lencsével, borsóval, kásával és egyéb házi étellel. Vacsorára is hasonlót rendelnek, de *fölös-tökömről* és *osonárról* nem kell gondoskodni. A túlnyomórészt katolikusnak mondott katonák számára pénteken és szombaton bojtos táplálék, tésztából vagy tyúktojásból álló étel készítését írják elő.(18/297) A rendelkezés jelzi a szombat napi bojt katolikusok közötti fennállását.

Markovicz szerint a lakosság legszívesebben a Körös vizét issza, ezt egészségesnek tartják, jobb is mint a kutak és források vize, amely többnyire édes. A folyóvíz hibája csupán az, hogy nyáron túlságosan langyos, azért korsóban a kútba eresztve hűtik.(12/292) (Ez a gyakorlat napjainkban az artézi víz esetében is megfigyelhető az Alföldön.) Petiknek is feltűnik Orosházán a sok kút, ahol Körös vizet nem ihatnak. (23/43) A bor és pálinka fogyasztása egyaránt jelentősnek látszik. A szőlő néha olyan bőségesen terem, hogy nincs elég hordó a raktározásra, s így történik meg néha, hogy a víz tetejére tsónakra töltik a meg szűrt bort".(23/46) A borokat azonban Tessedik rossz minőségűnek mondja. (26/43) Legtöbb helységben van pálinka főző ház. 1794-ben az aszály miatt megtiltják a sörnek és pálinkának gabonából való főzését. (11/129) A gyümölcsök közül a dinnye fogyasztása az egész században nagy fontosságú. Van *sárga teledő dinnye* és *görög dinnye*. (14/93) A-dohányzást részben tiltják, részben illetéket rónak ki a pipásokra.(7/59) de azért sok házban ott találjuk a dohány csomót. (30/85—99)

3. Ruházkodás

A ruházkodás anyagát tekintve úgy látszik, hogy már a megtelepülés éveiben jelentős szerepe van a vásárolt holmiknak, bár ekkor még a házi készítésű matéria sem lebecsülendő. Bár az arányokat nehéz megítélni, a század közepén már erőteljes lehetett a kisipari és gyári készítmények túlsúlya. Erre utal az egyik viseletleírás is, amely szerint „oláhosan fejr posztódul a nadrágja”, (19/1755) tehát a nyilván háziszőttés gyapjúruhát helyileg már idegennek érezték. (19/1755) A házivaszon azonban az egész század folyamán használatban van. Több más megyétől megkülönbözteti a békési helyzetet az, hogy az egyes helységek között nem látszik öltözködésbeli különbség, az eltérő vallás és anyanyelv esetén sem. 1735-4>en, a Péro féle felkelés után Békéscsabán ugyanazon ruhabeli károkat írják össze, mint Körösladányon. Már jobban megfigyelhető viszont a ruházkodásnak alkalmakhoz, illetve társadalmi,* vagyoni helyzethez való alkalmazkodása. Egészében úgy látszik, hogy az újjászülető megye öltözködése a kezdetleges áruterelés alapjaira épül fel, éppúgy mint az alföldi mezővárosok többségében a XVIII. század közepétől. Jellemzi ezt az öltözködést a kisipari és manufaktúris anyagok, készítmények nagymérvű felhasználása; a formák tekintetében a polgári divathoz nagy késéssel való alkalmazkodás, s az erős táji integráltság. Tessediknek az a megállapítása, hogy a lakosság egy rend ruhában jár, nyilván csak egy szűkebb s szegényebb réteg nyári viseletére, lehetett érvényes. (26/48)

Az 1735-ben említett *ingváll* és a három pár *fehér ruha* a kétrészes női alsó, a pendely és ingváll létezése mellett tanúskodik, de a Csabán sűrűn emlegetett ing is valószínű ingvállat jelent. (30/100—1) Többször kifejezetten meg is mondják, hogy házi vászonból készült, de van *gyolcs ingváll* is. A pendely szóval nem találkoztunk, de ez csak véletlen lehetett. Csabán bukkan fel 1735-ben *egy leányra való hosszú ing*, ami esetleg lehet szlovák hozadék, hacsak nem valami kislány ruhadarabja. Ez utóbbi feltevést erősíti meg, hogy még egyszer említenek különösebb megjelölés nélkül leányinget. Nem vi lágos, hogy milyen ruhadarabot fed a *másfél szoknya* elnevezés. (30/85—102) A *vászon előkötő*, három *házi vászonból való viselt öltözet* utalások a vászonfélék használatát igazolják. De ismeretesek a lepelruhák családjába tartozó darabok is: *kisebb gyolcs lepedő asszonynak való, asszonynak való lepedő, kis lepedő asszonynak való, fehérített vászonból való kendő, továbbá patyolat*, amiket asszonyokról húztak le a rablók. (30/85—102) Ezek olyan felsőtestet, fejet betakaró nagyobb kendőlehettek, amilyenekkel a recens anyagban több helyen találkoztunk. Lehet, hogy a *lepedő bulya vászonból* is hasonló ruhadarabot jelent, az ilyen finom vásznat testi ruhára szokták használni, (uo.)

Aránylag ritka a női mente, ha az összes jelző nélküli menteadatokat férfinek vesszük. 1773-ban említenek először Békésen *kamisolszoknyát* és *selyempruszlikot*. (1/67) Ez utóbbi Csabán *prusztylik, pruszlék* néven 1735-ben már felbukkan, (30/85—99) a korai polgárosulás bizonyságaként. A bőrholmik közül a női ruházatban egyedül a ködmönnek van nagyobb jelentősége, amit sokan viselnek.

A női fejviselet legfontosabb darabja a főkötő és a kendő. Kendőből sokféle van: *gyolcskendő, közönséges kendő, fejkendő, selyemkendő, leánykendő*. A fejkötő elnevezés, úgy látszik kendőt éppúgy jelenthetett, mint főkötőt. Főkötőre kell inkább gondolnunk akkor, amikor *szép fodros fejkötőt* említenek. Ugyanígy a főkötő régi neve bukkan fel a *konty* elnevezésben, amit egy legény tréfából egy női fejről leemelt. (11/85) 1735-ben több ízben említenek *pár lát* Csabáról s miután ilyen kártétel a körösladányi listában nem szerepel, lehet, hogy a csabai viselet specialitása. (30/85—101) Részletesebbek az ismereteink a férfiak öltözködéséről. A vászon ing és gatyá viselete elterjedt, de korántsem kizárólagos, talán nem is domináló. A feljegyzésekben emlegetett *fehér öltözet, egy pár fehér ruha, ing és lábravaló* megjelölések vászonruhára utalnak, de külön-külön, *gatyá* és *ing* néven is szerepelnek. (11/101—103) A pásztoroknál előfordul a rövid, a derekat meztelenül hagyó ing is. (1/166) Gatyát felsőruhaként és nadrág alá egyaránt hordtak. Egy gyulai gazdáról olvashatjuk 1754-ben, hogy odahaza *fejr mentét* és: *csizmát* szokott hordani, de a mezőn *gulyások formájára* járt. (2/138) Ebben a megkülönböztetésben a nyári munkaruhaként használt gatyaviseletre gyanakszunk. A pásztorok többségénél tényleg általános a bő gatyá hordása, de náluk sem kizárólagos, több ízben találkozunk nadrágban járó kanászokkal, gulyásokkal. A gatyá-viselés nem kizárólagos voltát jelzik a források szépszámu és sokféle nadrágadatai. 1724-ben az öreg béres fizetésében az *egész ruha* mellett ott találjuk a *nadrágot* és a *salavárdit*, a nyári napi juhászében az *egy pár öltöző fehér ruha* mellett a nadrágot, a ménes pásztorében a, *szűr nadrágot*, a szolgáléban a nadrágot, a kocsisében a 2 fehér öltöző ruha mellett a nad-rágot. (11/101—3) A nadrág színe leginkább kék vagy fekete. Elég gyakorinak látszik 1735-ben a *bőrnadrág* (30/85—99), de ehhez hasonló lehetett az 1754-ben említett *irhás nadrág*, (2/87) s a század végén is hordják még mind a kettőt. A salavárdi nem túl sokszor, de az egész században többször felbukkan, (vö. NÉ. 22. 22—23)

Eléggé változatosak a felsőruhák. Leggyakoribbak kétségtelenül a szűrök, ezt ugyanúgy hordják a (pásztorok, szolgák, mint a gazdák. Szüre legtöbb embernek volt, sőt egy csabai lakosról tudjuk, hogy 1735-ben hárommal is rendelkezett. (30/85—99) Említenek *kis szűrt, gyermek szűrt, kankőt*.

Sajnos formájáról és díszítéséről alig állapítható meg valami. A színéről említik, hogy fehér. A *kon-dások módjára való szűr* arra utal, hogy ez különleges fajta lehetett, bár gyakran előfordul, hogy a speciálisnak tekintett darab egyáltalán nem jelent különöset. A *kanász szűr* a leírásban hosszú jelzővel ellátott. Más leírásokban széles, szíjas kötővel ellátott szűrrel találkozunk, sőt egyszer hosszú fürtű viselt szűréről szólnak, melynek ujja be van kötve, (1/166) A XIX. század közepéről Öcsöd-ről ismert szűrbrázolás már túlságosan távoli ahhoz, hogy egyeztethessük a XVIII. századiakkal. (L. Kresz. 65. t.) A helyi szürszabók termékein túl főleg a váradiak portékája jut el a megyébe.

A szűrrel a még viszonylag szintén gyakori *bunda* sem tud versenyezni. A fehér, kék, flanel, vörös *posztolajbi* legalábbis a pásztoroknál elég gyakori, (1/166—67) A hetykébb természetűek úgy látszik csak alul gombolják be.(uo.) Az egyéb felsőruhák között a *dolmány* többször szerepel, már a század elejétől a szolgák bérében is.(14/86, 10/63) A *mente* (zöld és *karaszia*) és a köpeny is többször említést nyer, s bár van *szolga-mente* is,(30/85—99) mégis feltehetően a jómódú gazdaréteg ruhatárában volt fontosabb, ezek közül mindenesetre számosan hordják.

A lábbelik közül vitathatatlanul a csizmáké az elsőség, szolgák, cselédek, gazdák elsősorban ezt hordták. Formájáról, anyagáról keveset tudunk. A források említenek *kis szárú csizmát, kordován csizmát, gyermek csizmát, bundás bőrből való csizmát.* (14/103, 30/85—99) De a bocskor sem ritka, s leginkább a pásztorok és szolgák hordják. Van *bocskor szíjakkal*, lábszárra tekert szíjjal és *telekes bocskor.*(30/85—99) Többször is tiltják a szőrös bocskor ok viselését, nyilván azért, hogy a bőr kedvéért a jószágot ne pusztítsák. (1/228) Csabán 1735-ben 2 pár *bakancs* is felbukkan, egyikről említik, hogy *hajdú bakancs*. A század végére valamennyire már elterjedhetett, mert az 1752. évi pásztorbérek között még nem szerepel, de az 1791. éviben már vaglyagosan említik a bakancsra vagy bocskorra adandó bőrt.(1/168) Ugyancsak használják a *bőrkapcát*, bár eléggé szórványosan fordul elő.

A férfi fejrevalók közül a süveget illeti meg az elsőség, minden rendű és rangú ember ezt hordta. Színéről többször említik, hogy fekete, s hordják *csákoval* vagy anélkül, s utóbbinak „az alja háromrendűen cérnával megvagyon tűzve”. (1/166) Van *fekete hegyes paraszt süveg, lengyel süveg, fekete, valamint fekete tsikós süveg.* (24/138, 30/166, 19/1750) A kalap eléggé szórványosan jelenik meg, s inkább csak pásztoroknál. A gyulai kanászlól jegyezték fel, hogy *kerek avult kalapban járt.*(2/143) Említenek még *gömbölyű kalapot, fekete galanddal beszegett kalapot, kerek kis kalapot.*(1/166—77) A hajviselétről annyit tudunk, hogy rendszeresen zsírozták hajukat,(27/48) Egyik juhászlól körözövele említi, hogy nagy bajuszt hordott. (2/139) Másoktól tudjuk, hogy hosszú hajat viseltek, némelyiké a válláig leért, másik csimbókba és gomba fonta, csomóba kötötte, ismét más „két tsomóra” viselte a haját, egyik ráncosán fonva hordta. (1/106, 19/1750) A simán vagy be-fontan viselés között szabályosság nem igen látszik, ez egyénenként és alkalmanként változott.

V. A TARSAS ÉLET SZABÁLYAI ÉS FORMÁI

1. Az együttélés normái és szervezetei

Bármennyire is kezdetleges életkörülmények jellemezték a XVIII. század eleji békési életmódot, társadalmi formációja a környezetének megfelelően csak feudális jellegű és színezetű lehetett. A helyi fejlődésnek annyi sajátossága mindenesetre volt, hogy az élet nagyobbára a nemesi, földesúri osztály fizikai jelenléte nélkül zajlott. Nemesek híján alig tud megalakulni a megye, s itt a század végén, a II. József féle népszámlálás adatai szerint sem éri el részesedésük az össznépeesség arányában az 1 százalékot, de ezek nagy része is armalista, jobbágytelken gazdálkodó kisnemes. A birtokos osztályt is szinte csak 1—2 család képviselte, ezek is alig laktak a megyében, s így aránylag kevés személyi gátja volt a paraszt-polgári önkormányzat kialakulásának. Az újjászerveződő községek öntevékeny módon alakítják ki vezetőségüket s később, a megyeszervezet megerősödésével is számottevő hatalom marad a városi és községi vezetők kezében. Ezek mint a birtokos parasztság képviselői egy igen népes társadalmi osztály érdekeinek képviselőiként tűnnek fel.

A XVIII. századi parasztéletben elég mereven érvényesül a vagyon, korcsoportok, nemek, foglalkozási ágak szerinti elkülönülés. Az asszonynak bűnéül rójják fel, ha lányok módjára kendő nélkül jár. A pásztorok másként öltöznek mint a gaz-dák, s a ruházatról fel lehet ismerni viselőjének korát, társadalmi hovatartozását. Mindez csak úgy lehetséges, ha kialakulnak olyan szabályok, normák, amelyek adandó esetben pontosan meghatározzák mindenki teendőit, szabadságának határait. Ilyen normák létezésének nyomaival a feljegyzésekben is találkozunk, de ezek alapján még az eddigiekhez hason-

lóan sem lehet rekonstruálni az egykori helyzetet. Azt látjuk, hogy az egyházi és állami szervek egyaránt nagy gonddal igyekeznek szabályozni a nemi életet. Minden házasságon kívüli szerelmi kapcsolatot paráznaságnak tekintettek és szigorúan büntettek. A boszorkányok ellen emelt vádakban „kiegészítésként” majdnem mindig ott látjuk a paráznaságot. Az egyházi és világi hatóságok rendelkezéseit a nép kénytelen elszenvedni, de ez nem jelenti az egyetértést. Még a hivatalos iratok keresett megfogalmazásában is lehet néha érezni az ellenvéleményt. Némelyek a papra is megharagudtak, ha az sokat fedtte őket a prédikációiban. (12/275) A férfi és a nő szerelmi kapcsolatait illetően a közfelfogás jóval liberálisabbnak látszik. A házasságon kívül született gyermek, a megesett lány korántsem annyira társadalmon kívüli lény, mint a hivatalos álláspont előírná. 1740>en egy legény alaptalanul vádolt egy leányt ártatlansága elvesztésével kapcsolatban, amiért 50 botbüntetést kellett elszenvednie. (3/57) A század második felében bizonyos mértékig enyhül a légkör e tekintetben, s több olyan esetről tudunk, amikor a hatóságok a paráznaság vádja esetén elálltak a büntetéstől, mert az asszony vagy lány terhes lett. (17/1766) A korabeli felfogásra mindenesetre jellemző Filyó András tótkomlói lakos esete, akire rábizonyult, hogy egy kancával paráznalkodott. Az ítélet nem elégedett meg Filyó megkínzásával, majd lenyakazásával, hanem azt is elrendelték, hogy holttestét a kancával együtt égessék el. (3/64)

Ahogy a települések növekszenek, úgy csökken a területi és jogi egybetartáson túlmutató összetartó erejük. A megerősödő falvakban a társadalom egyre jobban differenciálódik, egymástól elkülönülő, vagy egyenesen szembenálló csoportokra, osztályokra bomlik. Legtöbb esetben a több helyről összeverődő népességből még ki sem alakul az összetartó közösség, amikor vagyoni, vagy vallási differenciálódás megbontja Boraikat. A század második felében jól látszik a gazdák, pásztorok, zselérek és cselédek elkülönülése. A pásztorok ellen meg-megisméltendő rendszabályok is ennek bizonyítékai. A gazda kézben levő vezetés ellen a zsellérség megmozdulása a legaktívabb. A Péro lázadástól kezdve a kisebb jelentőségű népmozgolódások sora bizonyítja, hogy az alapvető érdekkellentétek miatt az egyes települések parasztságát nem tekinthetjük homogén egységnek. Egy boszorkányper irataiban olvashatjuk a vádlott nyilatkozatát: ha engem megegetnek vagy vallasnak, nem a szegényekre, hanem a gazdagokra vallok. (5/14) Viszont a krónikaíró az „oly drága és szemtelen cselédség dacossága és komizsága” miatt panaszkodik. (26/91) Pedig a hatóságok igyekeztek rendet tartani. Egy orosházi legényke 1756-ban korábbi szegődését megbánva máshova állt be javított bérért, amiért felfogadóját is megbüntették, ő pedig 9 pálca elszenvedése után köteles volt visszamenni eredeti gazdájához. (28/95)

A községi vezetőség a felülről jött parancsok végrehajtásán túl elsősorban a csend, rend, biztonság érdekében fejti ki tevékenységét. A tűzveszély elhárítása érdekében éjjeliőröket állítanak, megszervezik a tűzoltást. A határ biztonsága érdekében mindenütt mezőőrök cirkálnak. Bábák az összes helységekben működnek, orvos a század végén a városokban már egy-kettő akad, s számos felcser is működik. Igaz, hogy ez utóbbi meglehetősen átmeneti jellegű egzisztencia. Nemes Deli Gergelyt 1790-ben szerződtették *chirurgusnak* Orosházán, de az egyik szerződésben leszögeztetett kötelessége az volt, hogy szombatoként az előljárást pénz nélkül borotválja. (28/79) A biztonság érdekét szolgálta az is, hogy 9 óra után tilos volt az utcákon járni. (19/1755) A megyében ide-oda járkáló sokféle idegen, passzus nélküli személy sokat foglalkoztatja a hatóságokat. Főleg a „cigányokat, koldusokat és bitangoló pásztorokat s oláhokat” kellett az előljáróknak szemmel tartaniok. (19/1746) Ez utóbbiak mint vándor árusok, élelmiszer vásárlók és munkaalkalom keresők elég sokat mozogtak a megyében. A cigányok egy része még a század végén is sátoros, hiába rendelik el 1768-ban sátraik felgyújtását. (26/50) Letelepítésükre számos rendeletet hoznak, még azt is előírva, hogy ne külön cigánysoron építsenek házakat, hanem elszórtan a faluban. (19/1769)

Nagyon tanulságos a lakosság és a katonaság közötti viszony. Megfigyelhető egy olyan törekvés, hogy elszigeteljék őket a lakosságtól, ami elég nehezen megoldható feladat volt, hisz parasztházakban voltak elszállásolva. 1771-ben mezőbe-rényi lakosokat 50—50 botbüntetésre ítélték, mert katonákkal *kugliztak*. (11/89) De nem volt páratlan a békési Gábor Mihály özvegyének az esete, aki a kvártélyos katonától esett teherbe. (19/1766) Bár a katonák és a legények közötti verekedések nem voltak ritkák, mégis ezeket a polgári lakosság és a haderő viszonyát illetően nem tekinthetjük többnek a szokásos virtuskodásnál. Egészen más jellegű azonban a verbuváló katonákhoz fűződő viszony. Még a szűkszavú feljegyzésekből is kitűnik világosan az az ellenszenv, ami úgy látszik egyetemlegesen körülvette őket. 1750-ből olvashatunk a verbuváló katonák panaszairól, hogy a lakosság elzárkózik előlük, szóba sem áll velük. Úgy látszik kocsmái, verbuváló mulatózásaik sem zajlottak le észrevétel, esetleg tettelegesség nélkül, mert a megye felhívja a lakosokat, hogy este 8—9-ig hagyják vigadni a katonákat, s álljanak szóba velük. Arról is értesülünk, hogy ha valaki — nyilván leitatott ifjú — be akar állni katonának a verbunkosok unszolására, némelyek erőnek erejével kiveszik a sorozók kezéből. Ügyszintén tilos a katonákat *talpatsos* vagy *bakantsos* névvel csúfolni. (19/1750) A rendelkezések megfogalmazásából azt érezzük, hogy végrehajtásukban a megye korántsem mutat olyan erélyt és buzgalmat, mint a földesúr vagy uradalmi tiszt óhajainak teljesítésében. Később is találkozzunk rendelkezésekkel, amelyek a verbunk zavarását igyekeznek megszüntetni, (19/1765) de a Zsibrita féle

mozgolódás azt bizonyítja, hogy a verbunk elleni tiltakozás az osztályharc egyik formája. Amikor ugyanis 1800-ban verbunkot hirdetnek a csabai Zsibrita András a szegénységet arra biztatja, hogy ne álljon be katonának, ez a nemesek kötelessége. E kiállásával olyan népszerűsége tesz szert, hogy újkor őt akarják bírónak megválasztani. (11/145—46)

A lakosság részéről éppúgy, mint a földesúr szándékai szerint megnyilvánult olyan törekvés, hogy az egyes helységek vallási tekintetben egységesek legyenek. A század első felében több, vallási okból történő áttelepülés tanúi lehettünk. Mégis az állandó fluktuáció, a folyamatos admigrálás a század végére legtöbb helyen megbontja a vallási egységet. Az egyházak szerepe közvetlenül elsősorban az erkölcsök szelidítésére irányult és sokat tettek az iskolaügy érdekében. Szinte minden helységben hoztak létre már a század folyamán alsófokú iskolát. Egyes lelképásztorok buzgón tevékenykedtek új gazdasági eljárások meghonosítása érdekében.

A legfontosabb társadalmi mikroszerveződés a család a maga vérségi, gazdasági és érzelmi kötelékével a fejlődés szilárd alapsejtje. A családi élet rendjét tekintve a későbbi, s jobban ismert időszakhoz viszonyítva nem látszanak lényegesebb eltérések, amennyire adatainkból meg lehet ítélni. A gyermekét elvesztő leányanya éppúgy, feltűnik, mint a fiáért minden áldozatra vállalkozó édesanya. (5/33) Szerkezetileg csupán a családközösség vagy nagycsalád érdemel közelebből figyelmet.

Halvány utalást nyújt e családszervezeti forma létezésére egy 1714. évi rendelkezés, amely szabályozza, hogy az Ócsődre települő „minden külön kenyeres gazda” milyen szolgálmánnyal tartozik. (12/259) A családközösség megyei jelentőségének megismeréséhez az 1773. évi összeírás nyújt leginkább támpontot. Itt ugyanis a földes gazdák mellett külön rovatban veszik számba a 16 éves kor feletti fiúkat és leányokat, valamint az „egy kenyéren élő testvéreket. Ez utóbbiak kétségtelenül a családközösség képviselőinek foghatók fel, ha nem is teljes létszámban. Az egész megyében 341 egy kenyéren élő testvért találunk. Aránylag nagyobb számban csupán Szarvason és Csabán bukkannak fel, 72, illetve 51 főt számlálva, ami 651 és 337 gazdalétszámhoz viszonyítva itt sem magas. A földes gazdák és az egy kenyéren élő testvérek számaránya Berényben 222:26, Gyarmaton 161:23, Kétegyháza 67:12, Váriban 13:6, a többi helységekben a 10 százalék alatt marad számuk, legkevesebb Dobozon 51:1, és Táracsán 115:3. Mindez azonban csak a testvérekből álló családközösségre vonatkozik. A summázott összeírás nem vet fényt az apai vagy anyai vezetéssel együtt élő közösségre. A 16 évnél idősebb, a szülőkkel együtt élő fiúk és lányok nagy számából nyilván csak kis töredék jelenthet családközösséget, de ennek a formának a létezésével is számolni kell. Petik Szarvason észleli, hogy „Felföldi Tót szokás szerént a Nagy tselédű gazdák némelly 3. 4. 5. 6. házasfiaikkal is hosszan épített tágas házaikban sok Esztendőig megférnek, és laknak.” (23/40) Révész László úgy látja, hogy a családközösség Békés megyei előfordulása elég korlátozott, egyedül Csabán tett szert nagyobb jelentőségre. Ő a nagycsalád létrejöttének okát abban látja, hogy „a telek osztódását a földesúr és a község egyaránt akadályozta, azért a gazda testvére sokszor bent maradt a gazdaságban és testvérének segít, biztosítja részére az olcsó munkaerőt”. (24/73) Az a körülmény, hogy a szlovák településeken van a családközösségnek viszonylag legnagyobb jelentősége, arra utal, hogy itteni kifejlődésében a telepéseknek északi hazájukból magukkal hozott hagyományai is közrejátszottak.

2. Az életfolyamat rendje

Az élet biológiai szempontból jelentős eseményeit, a születést, házasságot és halált a társadalom is hangsúlyossá kívánja tenni a hozzájuk kapcsolódó rituáléval. A szülésnél segédkező öregasszonyok szerepét a század elejétől kezdődően nagyjából már a bábák vették át, de ezek természettudományi ismeretei nem igen haladták meg az átlagos paraszti tapasztalati anyagot. A megye ugyan 1766-ban elrendeli, hogy a felcserekkal együtt mesterségüket doctor Torkos János pozsonyi fizikus könyve szerint gyakorolják, (19/1766) de ennek a rendelkezésnek a végrehajtása is hasonló lehetett sok máséhoz. Kérdésesnek tartjuk, hogy a bábák többsége egyáltalán tudott-e olvasni. Ilyen körülmények között érthető, hogy Tessedik megrovóan emlékezik a gyermekágyasoknál tapasztalható babonákról. (26/32)* Ugyanígy nehezményezi a keresztlői lakomák túlzott nagy méretét, amely súlyos terhet rótt a családra. 1757-ben jegyezték fel az egyik közhivatalt viselő, nemesi családból származó apáról, hogy felesége lebetegedése előtt faluról falura vándorolva gyűjtötte össze a küszöbön álló keresztlőhöz szükséges javakat. (26/34—5) A komának hívás megtiszteltetésnek számított, a várt felkérés elmaradását sértésnek vették. Keresztszülőknek az apával és anyával nagyjában egykorú személyeket szoktak hívni, ami műrokonosság voltát és jellegét igazolja. A békési Nagy Mátyásné egy alkalommal azért nem hívták meg keresztlőbe, mert öregelleték. (22/67) Úgy látszik a nagyszabású keresztlők, lakodalmak és halotti torok visszaélések forrásai is lehettek, amiért Szarvas előjárósága

1769-ben megtiltja ezeken a tanítók részvételét. Jelentőségüket viszont az is aláhúzza, hogy az egyik tanító inkább az iskoláról mondott le mint a lakóikról. (26/51)

A megszületett csecsemő gondozásáról, majd a kisgyermek neveléséről, a vele való foglalkozásról forrásaink semmit sem árulnak el. A serdülők életéről annyit tudunk, hogy hamar munkába fogták őket. A szegényebb gyerek már 10—12 éves korában elszegődött szolgálni, a jobb módúak a saját gazdaságban segédkeztek. Az iskolások kisebb csoportokba tömörülve játszottak s. kapcsolódtak bele a falu közösségi életébe. 13—14 éves koruktól már munkavégzésük egészen rendszeres, megtanulják a felnőtté válás munkáját és háztartási munka minden részletét. A fiatalok közötti érintkezés elég korlátozott, lényegében társas életüket nemek szerint elkülönítve élik, s a munkaalkalmaktól eltekintve általában ritkán találkoznak.

A házasság előtt a felek gyakran csak nagyon futólagosan ismerték egymást. A párvalasztás szabadságáról nem beszélhetünk, tudunk arról, hogy egyeseket kifejezetten erőltettek a házasságra. (3/35) Úgy látszik, hogy a vagyontalanok között jobban érvényesülhetett a fiatalok vonzalma. Arról is tudunk, hogy a várt házasság elmaradásából harag támadt. (5/9) Házasságkötés előtt a már eljegyzett pár a *mátka*. A leány hozományában ott látjuk az ágyneműt. (22/10) A házasságkötést szegény és gazdag általában nagy fénnel ünnepelte, az esküvőt követő lakodalom talán az emberi élet legnagyobb és legemlékezetesebb ünnepét jelentette. A lakodalmas háznál külön főző-asszonyok tevékenykedtek az ételek készítésén. (5/8) A lakodalom idején, éppúgy mint más nagy ünnepeken, lövöldözni szoktak, amit többször, így 1764-ben el is tiltanak. (26/43) Szarvason 6 évvel később rendeletet hoznak a költséges lakodalmi dáridók megszüntetése érdekében — csekély eredménnyel. (26/53) Az ilyenkor szokásos tréfálkozások egyik vaskosabb példáját ismerjük Csabáról, amikor a vendégek ételébe és italába nadragulyát kevertek ezek elbódítása céljából. Ez ellen a hatóságok az orvos javaslatára fellépnek. (3/34)

Az életfolyamat rendjében a harmadik döntő, s egyben záró mozzanat, a halál a temetési szertartás rendjében kapja meg a fájdalmat és félelmet feloldani kívánó formát. A század során még általánosan élhetett az a gyakorlat, hogy a holttestet először a templomban ravatalozták fel nyitott koporsóban, s onnan vitték a temetőbe, mint Erdélyben ez ma is gyakori. Szarvason 1775-ben tiltották el a templomi ravatalozást, s e szokáshoz a lakosság még szívósan ragaszkodott. (26/59) A század második felében több helyen is találkozunk a templom köré való temetkezés tilalmával. Így 1754-ben a gyulai románokat tiltották el ettől. (11/135) A temetőknek a helység szélére való kitelepítésével ezt a kérdést lényegében sikerült is megoldani. Annál kevesebb eredményt értek el a hatóságok a halotti torok tilalmával. Az evés-ivással párosult halotti torok megtartását a hatóságok számos ízben helytelenítették, megszüntetésükre rendeleteket is hoztak, de valóban jogos lehetett Tessedik kételye tényleges megszűnésükről. (26/59) Nagy feltűnést keltett 1776-ban egy vitathatatlan, de különben nagyon ritka öngyilkossági eset, amely jól tükrözi a kor felfogását. A helybeli kovács akasztotta fel magát Szarvason, holttestét harmadnap a gyulai hóhér vágta le a kötélről, fejét lemetszette, szívét karóra szúrta, s hulláját a határ mesgyéjén temette el. (26/80) 1738—39-ben óriási méretű pestis vonult végig a megyén, amely a lakosság több mint egy harmadát elpusztítja. A betegeket elkülönítették, de más érdemleges gyógymódot nem ismertek. (21/88-91) Sokan a betegségtől való félelmükben a mezőkben, rétekben, erdőkben kerestek menedéket, hogy senkivel ne kelljen érintkezniük. (7/55)

3. Ünnepek és hétköznapok.

A forrásanyag szűkszávsága nem egyetlen oka annak, hogy megyénk területén az ünnepi szokások aránylag szegényeseknek tűnnek. A sokfelől összeverődött népesség korábbi tradícióit — ha egyáltalán volt ilyen — a heterogén együttesben nehezen tudja továbbépíteni. A megye lakosságának döntő többsége protestáns lévén a változatosabb rituálé létezésében is kételkedni lehet, miután ezek az egyházak számos ünnepi szokást babonának minősítve gondosan irtották. Feltehetően már a XVIII. században is észlelhető a protestáns vallások hatásának puritánabb szemlélete, ami később a néprajzi vizsgálatokban már jobban kitetszik.

Nyilvánvalóan az egyes munkákhoz, különösen azok kezdéséhez és befejezéséhez kapcsolódtak rítusok. Ezekről azonban nem maradtak fenn adatok. A kenderfeldolgozásról, pontosabban a fonásról tudjuk, hogy az legalábbis részben közösen történt téli estéken a fonókban. Ugyancsak össze szoktak

jönni fosztásra is, bár azt nem tudjuk, hogy kukorica vagy tollfosztást kell-e ezalatt értenünk. (26/32) Az ilyen összejövetelek a tréfa és vidámság jegyében zajlottak le, s ki is hívják főleg az egyházi hatóságok rosszallását. Ünnepi alkalmakon általános lehetett a muzsikálás és lövöldözés, amit szintén tiltanak. (19/1756) A hangszerek közül forrásainkban egyedül a dudával találkozunk, de ez nyilván nem az egyetlen zenészerszám.

A jeles napok, az év egyes ünnepei leginkább az egyházi alkalmakhoz igazodnak. Ilyen pedig bőven volt, hisz az 1740-ben elrendelt 45 katolikus ünnep megtartása elvben a protestánsok számára is kötelező volt. (10/166) Karácsony tájban a tanító ostyát szokott sütni s azzal a tanulók sorra járva a „házakban és istállóknak” a mester nevében boldog ünnepeket kívántak. Mindenütt ajándékokat kaptak, ami a tanítót illette, de a gyermekek is részesültek belőle. A fiatalok azért is szívesen résztvettek az ostyahordásban, mert így a decemberi estéket együtt, vidáman tölthették. Az ostyákkal azután állítólag „emberekkel és állatokkal sok babonáskodást űztek”. Szarvason éppen ezért 1760-ban rendelet tiltja el az ostyahordást. (26/37)

Mint számos rendelkezésnek, ennek sem túl sok foganatja lehetett, mert 1792-ből olvashatjuk Tessedik örvendezését, hogy szerencsésen megszüntették az ostyaáruulást. A karácsonyi ünnepkör eseménye még a karácsony estéjén történő lövöldözés és éneklés, de sajnos nem tudjuk, hogy felvonulás kíséretében vagy anélkül történt. Lehetséges, hogy a karácsonyi kántáció nem különálló szokás, hanem az ostyahordásnak egy másik elnevezése, válfája. (27/75) Az újév napjának ünnepi jellegét aláhúzza az is, hogy ez volt a bíróválasztás ideje, a szolgák, kocsisok, béresek munkába állásának kezdete. (19/1752) A téli ünnepkör eseménye még a Balázsjárás, a *Balasius kantacio*, amely legalábbis Szarvason hosszú ideig szokásban volt. (26/38) A század végén találkozunk a húsvét hétfői locsolással, mint olyan szokással, amelyet az egyháziak nem néznek jó szemmel, mert a legények ez alkalommal megrészegeznek s elmulasztják a misét. (Hunya: Endrőd. 36) Mint „ősi” szokás tűnik fel 1770-ben a májusi, vagy pünkösdi fa állítása. Az iskolás gyerekek pünkösd előtti napon fát szoktak kivágni, azt nagy zenebona kíséretében a templomba vitték, s ott felállították. Neve *májusi fa*. Az adatokból úgy tűnik ki, hogy nem volt megszabva a fa neme, lehetett gyümölcsfa is. (26/52)

A század végén vagy a XIX. század elején már bálakat kezdtek rendezni házaknál, vagy

a kocsmában. (26/92) Tánclehetőség természetesen az előtt is lehetett. A táncokról nem tudunk semmi mást, csak azt, hogy buja táncokat jártak — igaz, papi kéztől származó tudósítás szerint. (26/32) Hasonló szórakozási alkalmat jelenthettek a „mester legények lakozásai”, amikor ugyanúgy vigyázni kellett a tűzveszélyre, mint a lakodalom esetén. (25/11) A fejbenezés is ünnepi alkalmakhoz kapcsolódott. 1718-ból említik, hogy „vasárnap és egyes ünnep napokon a fejét a legény mindgyárt hajította ölébe a leánynak és úgy nézetett a fejében és többet nézetett a leánnyal” mint a feleségével. (16/489) A templom környéke a lakosság szokásos gyülekező helye. Itt szokták kihirdetni a világi hatóságok rendelkezéseit is. (19/1746)

VI.

A TERMÉSZET TÖRVÉNYSZERŰSÉGEIRŐL ALKOTOTT ISMERETEK

A kauzalitás, az ok és okozat összefüggésének ismerete a tudás igazi megnyilvánulása. Az emberek tudatában még ma is a legkülönbébb tudományos és tudománytalan nézetek keverednek. Ez utóbbiak túlsúlya a XVIII. században még sokkal jobban uralkodó. A természettudományi ismeretek általános ágban is igen alacsony szinten mozognak, így érthető, hogy a parasztság körében oly primitív képzetek dominálnak. Az empirikus úton, közvetlen megfigyeléssel érzékelhető tényeket nagy óbárra helyesen észlelik, de az okság felismerésében a téveszmék az uralkodók. Az ősoktól átvett animista magyarázatok, s az egyháziak tanításaiból leszivárgott ismeretek jelentették az oksági felismerések alapját. A környező világra vonatkozó racionális ismeretek és fantasztikus képzetek fonódtak össze a természet erőivel vívott mindennapos harcban. Ha az uralkodó képzetek egészéről nincs is átfogó képünk, néhány részlegről azonban forrásaink — elsősorban a boszorkányperek — jól tájékoztatnak, s ebből némileg következtetni lehet az ismeretlen fogalmak jellegére is. Alig kétséges, hogy a paraszti tudat bizonyos értelemben még mindig erősen szinkretikus jellegű, s különféle elemek organikus egységben élnek egymás mellett

A népi képzelet — irracionális világnézeti alapjának megfelelően — a természetfeletti hatalmak és erők sokaságával népesedik be. A szerencsétlenség, baj, betegség, elemi csapás oka legtöbbször valami természetfeletti hatalom. A békési néphitben is nagyfontosságú emberfeletti lény a boszorkány. A kétféle boszorkány, a striga és a malefica már nehezen választható szét. A boszorkány gyakran az

ördög képét ölti fel, máskor, mint a szeghalmi Koós Andrásné esetében láttuk, kutya képében közeli meg az embert.(5/26) Volt aki agár formájában jelent meg, ismét másról egy tanú azt vallotta, hogy padkán ült, font, s két „olyan nagy tekerős kunkorgós szarva ereszkedett”. (22/103) A boszorkány testén valami jegy is szokott lenni, volt olyan ember, aki a boszorkány bélyeget látta a gyanúsított lábán. (22/79)

A boszorkány rendkívüli képességekkel rendelkezik. Belelát az emberbe, ismeri a legény „szíve titkát, látja a tüdejét, máját”. (5/9) Ha ablakánál ül, képes messze, akár a falakon is átlátni, hallja azt is, amit bárhol mondanak róla.(5/10—11) Képes arra, hogy akár sárban, vízben, esőben bárkit oda küldjön, ahova akar. Tudnak és szoktak a Körös tetején táncolni. (5/23) A tűztől nem fél, jobban süti a tüzet, mint az őt.(5/38) Külön egyesületük volt, élükön a zászlótartó állott. (5/11) Többeket megkísértettek, hogy álljanak be közéjük.(5/26) Egy ilyen boszorkány vezér volt a szentandrászi Harangöntő András is. Erdők sűrűjében szoktak éjszakánként összejönni s ott pogány módon énekeltek, fogadalmat tettek a sötétség fejedelmének. (5/28)

Különösen félelmetes volt rontó és gyógyító hatalmuk. A népi képzelet néha mamár számunkra a legközönségesebb betegségeket is rontásuknak tulajdonította. Egy dobozi gyerek lába kitekeredett, s anyja szerint lehetséges, hogy ez boszorkány műve volt. (5/8) A boszorkány lányának reszketősségét anyja okozta, aki úgy *vesztette meg* a lányát — az ura szerint. (5/9) Egy dobozi asszony süketségének okát boszorkány rontásban kereste, aki nyelvét is megvesztette úgy, hogy a füle tövéhez vonta. (5/13) Amikor négy embernek annyira bedagadt a torka, hogy beszélni is alig tudtak, ezt a mezőre kivitt ételen keresztül boszorkány rontásnak tekintették. A hirtelen halált is gyakran ők okozták, de el tudják venni az emberek férfiaságát is.(5/15) Ennek orvoslása ugyancsak boszorkánytól származó javaslat szerint az, hogy meg kell fúrni a mestergerenda alatti ágast, s abba somfa szöveget ütni — jellegzetesen analógiás varázslás. Egy dobozi fiatalember nem teljesítette a boszorkány azon óhaját, hogy almát vigyen neki, ezért este, szürke lovon meglátogatta, ráült a hasára és gyötörte. (5/9) Más alkalommal ugyanezen legényre éjszaka támadt, hátára bundából nyergeset vetett, meggyomrozta, a ponyva széléből farmatringot rakott rá.(5/10) Másokat alaposan megverték a boszorkányok, volt akit bunkósbotlal. Egy embert Tokajon túlra hordtak, másikat hol Debrecenbe, hol Törökországba vittek kocsisnak egy-egy éjszakára, 6 ló mellé, amiért 1 tallért szokott kapni, de ez mindig elveszett. Olyan sebesen szoktak járni, hogy ettől közben a füle is elromlott. (5/26-7) Némelyik boszorkány kantárt vetett az emberre, s úgy nyargalt rajta, mint lován.(5/28)

A bajok, betegségek okát leginkább rontásban keresték, amit *kötésnek*, vagy *vesztésnek* neveztek. Szegedi Jánosné dobozi asszony hite szerint 1716-ban azért nem tudta kisgyermekét szoptatni, mert *kötés* esett rajta.(5/28) Ha valaki tejet kért s nem adtak neki, s utána a tehén nem adott tejet, biztosra vették, hogy az illető *vitte el*.(22/93) Sokan tejet és túrót nem adnak el, mert az a nézet uralkodik, hogy ha ezeket pénzért eladják, a tej elapad.(26/46) A rontás eszköze gyakran a csont, amit a párfiába szoktak dugni. Ilyen párnán nem lehetett nyugodtan aludni.(5/11) Dobozon egy alkalommal észlelték, hogy valami lehet a párnában, mert nem tudtak rajta aludni. Felbontották s egy *hosszú tollat* találtak benne, melynek a *béli gyapjú madzag* volt. Miután ezt széjjeltépték s a párnát bevarrták, nyugodtan lehetett rajta aludni.(5/10) Egy békési ember házat vásárolt magának, de nem lakhatott benne nyugodtan, egy éjszaka földhöz verték. A *nézőasszony*, akihez panaszával elment megállapította, hogy ott *idétlen gyermek* van eltemetve, ezért nincs nyugta. A rontást egy öregasszony okozta, aki előbb a házban lakott. Azt a tanácsot kapta, hogy az öregasszonyt engesztelje ki. Ez egy este *el is* jött hozzá s 5 máriást kért, de nem tudott adni neki. Akkor éjjel újra földhöz verték. Reggel hívatta az asszonyt, hogy kenje meg, mert *megcsömlött*. Ez azonban rögtön mondta, hogy más baja van, tudja, hogy földhöz verték. (5/23) Ugyancsak rontás okozta egy asszony szemén a pattanást, ami minden *újságon* kiújult. (22/96) Kovács István halála 1721-ben egy fürdés után szintén rontással esett. Egyik tanú szerint felesége *borsfűből* főzte a fürdőt, házának négy szegletéből szalmát vitt hozzá, s azután *három szemérről héjjá kórót* és *téli zöldet* hozott hozzá. Az asszony a fürdőnek való anyagot mind a küszöbre rakta s „ottan nem azt főzte meg, hanem a mi kívül hullott”. Mások szerint *csomorika fű* vagy *egérmaszlag* és *mercurium* volt benne. Ez utóbbi kettőt Aradról vagy Sarkadról hozták. (5/30-1) A vesztésnek egy esete úgy zajlott le, hogy a rontó „görigyi békának a hátát meghasította, megsózta s úgy bocsátotta el”.(5/23)

Ha ilyen jelentős a rontás alkalmá és módja, nem kevesebb a gyógyítás lehetősége sem. A rontó és gyógyító személy gyakran ugyanaz. Boszorkánygyanús asszonyt hívnak egy dagadt lábú emberhez s ettől megkérdezi az asszony, hogy gyanakszik-e valakire. A válasz: „gyanakszom, mert vénasszonyt verek”, amit ő megértett és a beteg meggyógyult. (22/68) A rontás történhet bosszúból, de azért is, hogy a gyógyítással elérje a kívánt célt. Vannak elég természetesnek tűnő gyógymódok. Egy megdagadt ujját úgy gyógyítottak, hogy *szerdikkal* (aludttej) kenték be. (5/17) Élég gyakori a kenéssel, fürdővel, porral való gyógyítás. Legtöbb feljegyzett gyógyítási eljárás azonban sokkal körülményesebb. Orrvérzés ellen a beteg azt a javaslatot kapta, hogy egy létra fogait és ékjeit ki kell szedni, a vérbe megmártani s azután a létrába visszatenni. (5/17) A szerelem biztosítása érdekében *bűbájos* italt

készítettek. (5/33) Gyakori a ráolvasással való gyógyítás, de ez rendszerint valami cselekménnyel is párosul, például önöntéshez. Az önt kanálban olvasztották meg, úgy vitték be a szobába a beteghez. (22/70) Egy ráolvasó szöveget is ismerünk, amit a boszorkánygyanús gyógyító asszony mondott: „menj, menj a Jericoba a köhippanra” s azután ruhába takart disznósírt tett az ágyba. (22/69) Nagy Mátyásné Békésen úgy gyógyított egy beteg-^v ágyas asszonyt, hogy lopva komlóinat vitt oda, abból olyat csinált mint a rosta kerülete, s ezt keresztül szőtte a komlószállal. (22/69) Itt nyilván a rostával való gyógyítás valamilyen-speciális esete áll fenn. Máskor is használtak komlóinat, azzal megmérték a beteget, de a szálon három helyen volt kötés. (22/76) Máskor araszával mérte meg a gyógyító a beteget. (22/69) Egy gyermeket úgy gyógyítottak, hogy a gyógyító asszony ruhájából egy darabot füstre kötöttek. (22/85) A betegség megelőzését szolgálhatta az a kis rongydarab, amit egy asszony talált valahol s gyermeke nyakába kötötte. (22/75)

Állatoknál elsősorban a tej elvétel ártalma fordult elő. Egyik alkalommal borjas teheneket rontottak meg, s azok „úgy elhamisodtak” (22/57) annyira vadak lettek, hogy nem lehetett okét fejni. A gazda azt a tanácsot kapta, hogy ganéjukat szárítsa meg, s hintse el a tehenek között. (5/17) Egy borjút méhkasnak előkészített vesszővel csaptak meg, emiatt elszaladt, földhöz verte magát és éjszaka megdőglött. Valami *jelenséget* is lehetett köziben látni, olyan volt mint a *tört szén*. (5/24) Ha a boszorkány tejet kért s nem adtak neki, elvitte a tehén tejét. (22/93) Az állatgyógyítás igazi szakértői azonban a pásztorok voltak, de tevékenységük részleteiről nem találunk feljegyzéseket.

A gyógyítók elsősorban, bár nem kizárólagosan, öreg asszonyok voltak. Nagybórára ugyanazok, akiket boszorkánysággal is vádoltak. A gyógyító asszony ugyanis könnyen boszorkányság hírébe keveredett. Már a század elején is látunk törekvéseket a kuruzslók és boszorkányok elkülönítése érdekében, de míg a boszorkányperek folytak, ennek csekély eredménye volt. A gyógyító és rontó személynének azonosítása miatt különösen nagy volt annak lehetősége, hogy a gyógyító boszorkány, vagy legalábbis rontó hírébe keveredjen. A század második felében, amikor a boszorkányok üldözése már megszűnt, kisebb veszélyt jelentett a gyógyítás.

Még két természetfeletti hatalommal rendelkező személyről van tudomásunk, akiknek alakja azonban bizonyos mértékig keveredik a gyógyítóval és a boszorkánnyal. Az egyik a *néző*, aki mint neve is mutatja, nem annyira gyógyító — bár ezzel is foglalkozott — mint inkább látnoki képességekkel rendelkezett. A század elején Kecskeméten volt egy *néző*, ahova a békésiek jártak. Amikor egy békési panaszos felkereste, *virgát hányt*, s megállapította, hogy Körös-közt lakik egy bába, aki boszorkány, s a látogató baját is ő okozta. (5/23)

Másik ilyen természetfeletti erővel rendelkező lény a *táltos* vagy *tátós*, akinek alakjában feljegyzéseinkben a sámán, a boszorkány és kincsásó tulajdonságai keverednek. 1720-ban volt Gyulán egy öreg táltos, aki koldulással tengette életét. Ettől kért tanácsot egy asszony, hogy miként szabadíthatná ki a börtönből a fiát. Azt a választ kapta, hogy készítsen kenyeret a fiának, süsse bele a fej kötőjét, s ha fia ebből a kenyérből eszik, akkor nyílik meg előtte a börtönajtó, amikor csak akarja. (5/34) Talán nem is akármilyen fej kötő volt alkalmas erre a célra, hanem csak olyan, amelyet először kötöttek a férjhez menendő lány fejére. Úgy látszik, a fej kötő ilyesféle varázserejébe vetett hit általánosabban elterjedt lehetett, mert e per kapcsán egyik tanú elmesélte, hogy milyen tanácsot kapott egy öregtől, amikor Moldvában raboskodott. „Édes nemzetségim, ne hányjátok ki ruháitokat, most ment férjhez: egy leány, annak fej kötőjét kérjétek el és meg kell sütni cipóban és abból mindnyájan egyetek, higyjétek el, hogy a féreg el fog veszni közületek. A minthogy el is vészett és soha többé közöttünk nem éreztük.” (5/35—6) Más tanú is arról szólt, hogy a gyulai eset is a férgek elleni védekezés céljából történt.

Másik ilyen táltosnak nevezett személy a Szentendrőn lakó Suppuny, másként Harangöntő András, akit 1721-ben perbe is fogtak, mint híres jövendőlátót és gyógyítót, boszorkánysággal vádolva. A róla szóló vádakban a boszorkány ismérvei a hangsúlyosak. Egy embernek kantárt ütött a fejéhez s nyargalt rajta. (22/149) Másikkal ugyanígy járt el, s ennek a nyar-galózásban kisebesedett a jobb oldala a sarkantyútól, a szája pedig a zabiától. (22/152) Egy asszonyt úgy gyógyított, hogy háromszor ráfűjt, mire az egyik uja egészen, a másik félig megfeketedett mint a *kótszén(l)*. Később megfürdette, porral meghintette, s meggyógyult. (22/155) Harangozót többen is táltosnak mondták, akit korábban már Vezsenyben, a Tisza mellett „vízre vittek táltossága miatt”. (22/152) Táltosra már inkább jellemző vonásokat takar az a vád, mely szerint erdők sűrűjében összegyűjti társait- és „pogány módra énekel”. (22/155) Tanúk vallják; hogy „ördögös énekei” vannak. (22/160) Harangöntő sokhelyen megfordult, Borsod, Pest, Heves és Csongrád megyékben, Bánfalván, Köroson, Vezsenyben, Tiszaugon, ahol nyomoznak is tettei után. (22/159) Sajnos iratanyagának nagyobb része elpusztult s így csak töredékes emlékek maradtak róla.

Harmadik táltosként emlegetett személy a jól ismert Csuba Ferenc, akiről a vésztői jegyzőkönyvek is megemlékeznek. 1788-ban egy tanúvallomás beszél tetteiről. Híre-neve elsősorban mint kincslelőé jelentős, de egyik tanú hallotta Csuba szájából, hogy „ő táltos, el kell neki a hagyott órára menni.” Dömény uram a táltosok feje, ő is alája tartozik, öt féle kötelességük van: orvoslás, pénznézés, pré-dikálás, koldulás és gazdálkodás, ő a pénznézők közül való, s amit Dömény uram parancsol neki, azt kell tennie. Minden esztendőben Szent György és Szent Mihály napján összegyűlnek, s aki dolgát el nem látta azt szigorúan megbüntetik. Egyik tanútól harmadnapra jó vacsorát rendelt, 6 féle ételt, mert Dömény úrral eljön. Ne törődjön vele mibe kerül, kitellik abból, amit ő majd neki mutat.(14/110—11) Mint a többi táltosnak mondott esetében, személyéhez kapcsolódóan is különféle elemek keveredtek. Alakjához Szűcs Sándor írásai szerint a népi képzelet később is igen változatos történeteket kapcsolt.

ZÁRSZÓ

A néprajzi kép kereksege megkövetelné még egy VII. fejezet ideiktatását, amely a népművészet: díszítőművészet és népköltészet kérdéseit tárgyalja. Ezekről azonban az írásos források érdemleges felvilágosításokat nem nyújtanak. Egykorú' ábrázolásokkal, XVIII. századi tárgyi emlékekkel rendelkezünk ugyan, s ezek bizonyos mértékig illusztrálhatnák az esztétikai felfogást. Csakhogy ezek eredetelyének, korának, társadalmi hovatartozásuknak, keletkezésük körülményeinek tisztázása annyi energiát kívánna, amely aligha lenne egyensúlyban a várható sovány eredménnyel. Forráskritika nélkül értelmezésük elképzelhetetlen. Népköltészeti anyag tekintetében még rosszabb a helyzet. Néhány kétes eredetű mondattöredék, közmondás stb. annyira jelentéktelen a népköltészet gazdag tárházában, hogy velük még egy vázlatos reprezentációra sem lelhet vállalkozni. Így helyesebbnek véltük a népművészet fejezet elhagyását, azzal az elvi jellegű észrevétellel, hogy ha a lehetőségek megengedték volna, valóban ide kíváncoznánk.